

BÖLÜM 3

I-Artuklu Mardin: Altın Çağ ve Mimari Yükseliş

1. Artuklu Beyliği'nin Kuruluşu ve Mardin'e Hâkimiyeti: Artuk Bey'in Mirası

Mardin'in "Altın Çağı" olarak bilinen Artuklu dönemine geçişte kilit rol oynayan isim, Artuklu Beyliği'nin kurucusu **Artuk Bey**'dir. Sultan Alparslan'ın önemli komutanlarından biri olan Artuk Bey, stratejik dehası ve liderlik vasıflarıyla öne çıkarak büyük bir hanedanlığın temellerini atmıştır.

Artuk Bey'in Kökeni ve Erken Dönemi

H. 400 (M. 1010) yılında doğan Artuk b. Eksük, Türk Oğuzlar'ın Döğer boyuna mensup bir Selçuklu emiridir. Özellikle Malazgirt Zaferi'nde (26 Ağustos 1071) üstlendiği kritik görevlerle adını tarihe yazdırmıştır. Sultan Alp Arslan'ın kızıyla evli olan Artuk Bey'in Sokman, İl Gazi, Behram ve Hasan adında dört oğlu olmuştur.

Anadolu Fetihleri ve Mardin'in Payı

Selçukluların Mardin'e yönelik akınları 11. yüzyılın ortalarında başlamış, Malazgirt Savaşı sonrası Sultan Alparslan'ın komutanlarına Anadolu'daki fetihleri kendi mülkleri yapma izni vermesiyle hızlanmıştır. Bu paylaşımda **Mardin, Amid (Diyarbakır), Malatya ve Harput** şehirleri Artuk Bey'in hissesine düşmüştür. Malazgirt sonrası Orta Anadolu'da geniş fetihler yapan Artuk Bey, İzmit'e kadar ilerlemiş, ardından Selçuklu şehzadeleri ve emirleriyle birlikte Bizans'a karşı savaşılarak önemli zaferler kazanmıştır.

Yeni Görevler ve Karmatilerle Mücadelesi

Artuk Bey, 1076 yılında Sultan Melikşah tarafından İran-Irak sınırındaki Hulvan'a tayin edilmiş ve Ahse ile Bahreyn'de isyan eden **Karmatilerle** mücadele görevi almıştır. Karmatiler, 9. yüzyılda ortaya çıkan, özellikle

toplumsal örgütlenmede ortak mülkiyeti savunan güçlü bir İsmailî hareketidir. Artuk Bey, 7000 kişilik süvari kuvvetiyle Karmatileri 1079 yılında tamamen itaat altına alarak askeri yeteneklerini bir kez daha kanıtlamıştır.

Artuk Bey'in Yol Ayrımı ve Kudüs Valiliği

Haziran 1083'te Diyarbakır fethi sırasında anlaşmazlık yaşayarak Melikşah'ın desteğini kaybeden Artuk Bey, ardından Sultan Alparslan'ın diğer oğlu, Suriye ve Filistin Selçuklu Hükümdarı **Tacüddeve Tutuş'un hizmetine girmiştir**. Tutuş, Artuk Bey'i 1085 yılında Kudüs ve çevresine vali tayin etmiş, Kudüs şehrini kendisine iktâ olarak vermiştir. Artuk Bey'in kararlılığı ve bağımsız karakteri, Melikşah'ın hediyelerini reddetmesinde de açıkça görülür. 1086 yılında Halep kuşatmasında Artuk Bey'in üstün gayretleri sayesinde Süleyman Şah'ın ordusu yenilgiye uğramış ve Süleyman Şah intihar etmiştir.

Artuk Bey'in Vefatı ve Mirası

Artuk Bey, Kudüs'te beş yıl valilik yaptıktan sonra **484 (1091) yılında vefat etmiştir**. Mezarı Kudüs'te Süleyman Mabedi'ne giden yol üzerinde bulunmaktadır. Vefatının ardından oğulları Sokman ve İl Gazi babalarının yerine geçerek Kudüs'ü birlikte yönetmişlerdir. Ancak Tutuş'un ölümü üzerine, Mısır Fatimileri Kudüs'ü Artuklu oğullarından geri almıştır (1096).

Artuk Bey, sağlığında müstakil bir beylik kuramamış olsa da, Selçuklu Devleti hizmetinde geçen yirmi üç yıllık kariyeri boyunca akıllı, kudretli ve kahraman bir komutan olarak tanınmıştır. Özellikle İbnü'l-Esir, Artuk Bey'in hiçbir savaştan mağlubiyet görmediğini belirtir. Onun cesareti, askeri dehası ve liderlik vasıfları, daha sonra oğulları tarafından kurulacak olan Artuklu Beyliği'nin ve dolayısıyla Mardin'in “**Altın Çağı**”nın temelini atmıştır. Artuk Bey'in mücadelesi ve mirası, Artuklu mimarisinin ve kültürünün yükselişinin ilk adımı olmuştur.³

Kitabın bu bölümü için detaylı bilgi olmak isteyen okuyucularımın <https://www.talatsimdi.com/vakifsehirartuklumardin.aspx>

Ücretsiz olarak ulaşabilirler. Bu bölüm tamaniyle Vakıf Şehir Artuklu Mardin kitabının bir özetidir.

3 <https://www.talatsimdi.com/vakifsehirartuklumardin.aspx>

Artuk Bey'in kabrine ait hacet penceresi⁴

Artuk Bey'in kabrinin de bulunduğu Mücahitler Haziresi⁵

Artuklu Beyliği: Altın Çağın İnşacıları

Önceki bölümde Artuklu Hanedanlığı'nın kurucusu Artuk Bey'in hayatına odaklanmıştık. Bu bölümde ise, Artuk Bey'in mirasını devralan ve yaklaşık üç asır boyunca Güneydoğu Anadolu'da hüküm süren **Artuklu Beyliği'nin genel yapısını, hanedan kollarını, devlet teşkilatını, medeniyet ve mimariye katkılarını**, özellikle de ekonomik ve kültürel "Altın Çağını" detaylıca inceleyeceğiz.

⁴ Selçuklu Şifreleri, Talha Uğurluel-Cansu Canan Özgen, ISBN 978-605-83011-7-7

⁵ Selçuklu Şifreleri, Talha Uğurluel-Cansu Canan Özgen, ISBN 978-605-83011-7-7

Artukluların Ortaya Çıkışı ve Hanedan Kolları

Artuk Bey'in oğulları ve torunları tarafından 12. yüzyıl başlarında **Hasankeyf-Diyarbakır, Mardin ve Harput** merkez olmak üzere kurulan Artuklular, Haçlı seferleri ve bölgedeki siyasi çalkantılar içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. 15. yüzyıla kadar Yukarı Dicle Havzası'nda etkin bir güç olarak kalan Artuklular, günümüze ulaşan sayısız önemli imar faaliyetiyle bölgenin çehresini değiştirmişlerdir.

Artuklular, büyük ve sadık bir Türkmen kitlesine sahip olmuşlardır. 14. yüzyıl müelliflerinden Şemseddin el-Cezeri, Artukluların **Oğuzların Döğër boyuna mensup** olduğunu belirtir. Bazı Türk tarihçileri ise Artuklu sikkeleri üzerinde görülen işaretlerin **Kayı damgası** olduğunu ve Artukluların bu boydan geldiğini ileri sürmektedir. Törelere sıkı sıkıya bağlı kalan Artuklular, hâkimiyet ve devlet sembolü olarak oku kullanmış, kendilerine özgü damgalarını da korumuşlardır.

2. Artuklular Döneminde Mardin'in Siyasi ve Kültürel Yapısı

Artuklu Devlet Teşkilatı

Artuklu Beyliği, diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi köklü bir idari ve askeri teşkilata sahipti. Bu teşkilat, beyliğin uzun ömürlü olmasında ve bölgede istikrarı sağlamasında önemli rol oynamıştır.

1. **Saray Teşkilatı:** Hükümdarlık alameti olarak sancak taşınır, tahta çıkış törenlerinde şenlikler düzenlenirdi. Hacibler, hükümdarla halk arasında aracı görevi görürken, Emîr-i Candar hükümdar ailesinin güvenliğinden sorumluydu. Posta işlerini Çavuşlar yürütür, Divan Mütevellisi ise Büyük Divan'ın işleyişiyle ilgilenirdi. Nevbet, sefer sırasında hükümdarın yanında yer alan mızıkacı takımı veya atlı tören birimiydi ve Nevbet Atı özel bir sembolik anlam taşırdı.

2. Hükümet Teşkilatı:

- **Divan-ı Ecell (Büyük Divan):** Devletin icra organıydı ve “Darü'l Emare” denilen hükümet sarayında toplanırdı.
- **Vezir:** Hükümdardan sonra devletin en yetkili ve sorumlu devlet adamıydı. Genellikle ulema sınıfından seçilseler de askeri kökenli vezirler de rastlanırdı.

- **Atabey:** Eyaletlere gönderilen şehzadelerin askeri ve idari yönden yetiştirilmesinden sorumluydu.
- **Divan-ı İstifa (Maliye Divanı):** Devletin mali işlerinden sorumlu birimdi, başında **Mütevfi** bulunurdu. Her eyalette vergi tahsilinden **Amidler** sorumluydu.
- **Divan-ı İşraf (Teftiş Kurulu):** Devletin mali ve idari işlerini kontrol ederdi, başında **Müşrif** bulunurdu.
- **Evkaf Nazırlığı:** Vakıfların idaresinden sorumluydu.
- **Divan-ı Muhtesip (Belediye Divanı):** Belediye işlerini, fiyat kontrolünü, şehir temizliğini ve ahlaki düzeni sağlardı. Başındaki görevli **Muhtesib** genellikle ulema sınıfından seçilirdi.
- **Kadıhık:** Sivil halkın adli meselelerini İslami kaidelere göre çözerdi.
- **Berid Teşkilatı:** Haberleşmeyi ulaklar ve özel yetiştirilmiş posta güvercinleriyle sağlardı.

II-YAKUT BEY: MARDİN'İN İLK TÜRKMEN İSKÂNININ MİMARİ (M.S. 1101-1104)

Mardin'in geleceğinde önemli rol oynayan, Artuk Bey'in torunu **Yakut (Yâkûtî) Bey**'in hayatına ve Mardin'deki ilk Türkmen yerleşimini nasıl başlattığına odaklanacağız. Yakut Bey'in hikâyesi, şehrin Bizans ve Arap dönemlerinden Artuklu hâkimiyetine geçiş sürecindeki çalkantıları ve çok kültürlü yapısını gözler önüne serecektir.

Yakut Bey'in Esareti ve Kurtuluşu

Yakut Bey, Artuk Bey'in oğlu Hasan'ın oğludur. Amcası Emînüddin Sökmen Bey'in, H. 494 (M. 1101) yılında Musul'da Kürboğa ile yaptığı savaşta Sökmen Bey mağlup düşünce, Yakut esir alınarak Mardin Kalesi'ne hapsedilmiştir. Ancak **Sultan Alparslan'ın kızı ve Emir Artuk'un eşi olan babaannes**i, torunu Yakut'un serbest bırakılması için Kürboğa'ya rica etmiş ve bu ricayı kırmayan Kürboğa, Yakut'u serbest bırakmıştır. Bu olay, Artuklu ailesi arasındaki güçlü bağları ve kadınların hanedan içindeki etkisini göstermektedir.

Mardin’de Kültürel Hoşgörü ve Yeniden Yapılanma

Yakut’un esir kaldığı dönemde Mardin, Büyük Selçuklu Sultanı Berkıaruk’un şarkıcısı **Mugani’nin valiliği altındaydı** (M. 1096-1097’den itibaren). Mugani döneminde Mardin, özellikle geceleri kaleden yükselen müzik nağmeleriyle kültürel bir dönüşüm yaşamış, bölgedeki kısıtlamaların aksine müzik hoşgörü içinde icra edilmiştir.

Yakut Bey’in Mardin’i Ele Geçirmesi ve İlk İskân Faaliyetleri

Esaretten kurtulduktan sonra Mardin çok seven Yakut Bey, kaleyi elinde tutan Mugani’den, düşman saldırılarından kurtarmak şartıyla kendisine bağlı Türkmenlerin kale dışında iskânı için izin istemiştir. Bu izinle Yakut Bey, kale altında, yani bugünkü antik kentin bulunduğu alanda, **ilk Türkmen iskân faaliyetlerini başlatmış ve ticaret yapmaya başlamıştır**. Kaledeki yönetimin Türkmen yerleşimini engelleme çabalarına karşı kararlı bir duruş sergileyen Yakut Bey, bir tutukluyu öldürme tehdidiyle kaleyi teslim almıştır. Böylece Mardin Kalesi’ni ele geçirerek Türkmenlerin şehirdeki varlığını resmileştirmiştir.

Yakut Bey’in Şehadeti ve Mirası

Yakut Bey, 1104 yılında Nusaybin’i almak üzere çıktığı seferde hastalanmış ve kale önünde atılan bir okla **şehit düşmüştür**. Cenazesi Mardin’e getirilerek büyük ihtimalle Savur Kapı civarında veya Yakutiye Medresesi yakınlarına defnedilmiştir. Abdulgani Efendi’nin “Mardin Tarihi” adlı eserinde Yakut Bey adına bir medrese yapıldığından bahsedilse de, bu medreseden günümüze bir eser kalmamıştır. Mardin’in kültürel mirası açısından bu kayıp medresenin ve mezarın gün yüzüne çıkarılması büyük önem taşımaktadır.

III-ARTUKLU SÖKMEN BEY DÖNEMİ MARDİN (M.S. 1104-1105): MARDİN’İN İMAR FAALİYETLERİ

Artuklu Beyliği’nin atası Artuk b. Eksük’ün oğlu **Sökmen Bey**, yeğeni Yakut ile birlikte M.S. 1104-1105 tarihlerinde Mardin Kalesi dışında ilk önemli imar faaliyetlerini başlatmıştır. Yeğeni Ali’nin Mardin’i Çökürmüş’e teslim etme niyetini öğrenince şehri ele geçiren Sökmen, böylece Diyarbakır bölgesinin büyük merkezleri olan Hısnıkeyfâ ve Mardin’i egemenliği altına almıştır. Ancak

onun 498 (1104) yılında ölümüyle beylik, **Mardin ve Hısnıkeyfâ Artukluları** olmak üzere iki ana kola ayrılmıştır. Sökmen Bey'in Mardin'deki ilk imar faaliyetleri ve stratejik başarıları, Artuklu döneminin temelini atmış ve şehrin “Altın Çağı”na giden yolu açmıştır.

IV-MARDİN ARTUKLU DEVLETİ'NİN KURUCUSU: NECMEDDİN İLGAZİ BEY (M.S. 1104-1122)

Artukluların Mardin şubesinin kurucusu ve Ortadoğu'nun çalkantılı dönemlerinde Haçlılara karşı gösterdiği kahramanlıklarla adını tarihe yazdıran **Necmeddin İlgazi Bey**'in hayatını, Mardin üzerindeki etkilerini ve onun döneminde şehrin nasıl bir kültür ve medeniyet merkezine dönüştüğünü detaylıca inceleyeceğiz.

Necmeddin İlgazi Bey'in Haçlılara Karşı Mücadelesi

Necmeddin İlgazi Bey'in dönemi, Ortadoğu'nun Haçlı seferleriyle çalkalandığı bir zamandır. İlgazi, bu süreçte önemli bir rol oynamış, Haçlılara karşı başarılı mücadeleler vermiştir. Musul ve civarına vali olarak tayin edilen Emir Çavlı ile ittifak kurmuş, sonrasında bu ittifak bozulunca Nusaybin'i işgal etmiştir (501/1107). Sultan Muhammed Tapar'a karşı ittifak teklifini reddederek diplomatik zekâsını ve bağımsız duruşunu ortaya koymuştur.

Emir Mevdûd'un ölümü sonrası Musul valiliğine gelen Aksungur el-Porsuki'nin saldırıları üzerine harekete geçen İlgazi, Aksungur'u ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın oğlu Mesud'u esir alması (508/1115), onun cesur ve kararlı yapısını gözler önüne sermektedir.

Halep ileri gelenlerinin daveti üzerine şehre gidip idareyi ele almasıyla fiilen Halep Selçuklu Melikliği sona ermiştir (Muharrem 511 / Mayıs 1117). Ardından Haçlılarla mücadele için asker toplayarak büyük bir ordu hazırlayan İlgazi, **Tel İfrîn vadisinde Antakya Prinkepsi Roger de Şaleme ile yaptığı “Kanlı Meydan Savaşı”nda (17 Rebûlevvel 513 / 28 Haziran 1119) Haçlı ordusunu âdeta imha etmiştir.** Bu zafer İslâm âleminde büyük sevinçle karşılanmış, Abbâsî Halifesi Müsterşid Billâh kendisine “Necmeddin” unvanı vermiş. Bu zaferden sonra İlgazi, Doğu Akdeniz'e kadar olan Kuzey Suriye'yi kontrolü altına almıştır.

Necmeddin İlgazi Bey, Artuklular'ın Mardin şubesinin kurucusu olarak, Haçlılara karşı Zengi ve Selahaddin Eyyubi'den önce ağır darbeler indirmiştir. Dirayetli bir devlet adamı ve iyi bir asker olan İlgazi, karışık bir dönemde Bağdat'ta şahnelik yapmış ve Halep halkına rahat bir nefes aldirmiştir. Hille Emiri Dübeyş b. Sadaka'yı himaye etmesi, onun kararlı ve cüretli kişiliğinin bir göstergesidir. 1122'de vefat eden İlgazi'nin mezarı daha sonra oğlu Timurtaş tarafından Mardin'e getirilerek Necmeddin Cami civarına defnedilmiştir.

İlgazi Bey'in Siyasi Evlilikleri

İlgazi'nin bilinen ilk evliliği, Dımaşk valisi Tuğtegin'in kızı **İlhatun** ile gerçekleşmiştir. Ayrıca Halep'i ele geçirdiğinde iktidarını sağlamlaştırmak amacıyla son Halep Selçuklu Meliki Sultanşah'ın ailesinden **Melike Ferhunde Hatun** ile evlenmiştir. Bu evlilikler, İlgazi'nin bölgedeki siyasi dengeleri kendi lehine çevirme ve nüfuzunu artırma stratejisinin bir parçasıydı.

Necmeddin İlgazi Bey'in Mardin'e Kazandırdıkları

Necmeddin İlgazi Bey öncesinde Diyarbakır, Erzen, Hısn-ı Keyfâ, Hani ve Mardin gibi bölgeler eşkıyaların tehdidi altındayken, İlgazi sayesinde bu bölgeler huzura kavuşmuştur. I. Kılıçaslan'ın siyasi sahneden çekilmesi ve diğer Artuklu liderlerinin ölümleri, İlgazi'ye fırsat vermiş ve Artukluların yeni bir devleti burada kurulmuştur.

Necmeddin İlgazi'nin kenti ele geçirmesiyle birlikte **Mardin, Orta Çağ'ın gözde kentleri arasına girmiştir**. Artukluların başkenti olan şehir, kültür ve medeniyet açısından çevresindeki Diyarbakır (Amid), Hasankeyf, Cizre ve Musul gibi şehirlerle yarışır bir hale gelmiştir. Artuklu egemenliğindeki dini, askeri, ticari, eğitim ve sivil mimari eserler ile donatılarak bayındır bir hale gelmiştir.

Necmeddin İlgazi Bey, İl-gaziler veya Mardin Artukluları adını alan beyliğin kurucusudur. Artukluların en önemli ve Haçlılara karşı cihat eden en meşhur şahsiyeti olmuştur. Onun kurduğu bu hanedan üç asır (1104-1409) hüküm sürmekle, Selçuklu devrinin en uzun ömürlü siyasi teşekkülü olmuştur. Bu dönem, Mardin'in kale dışına taşan mahalleleri, sarayları, camileri, medreseleri, hanları, hamamları, çarşıları ve pazar yerleriyle gerçek anlamda bir şehir haline gelişini ifade etmektedir. Necmeddin İlgazi Bey, **kale dışındaki ilk imar faaliyetlerini başlatan kişidir**.

Artuklu Mimarisinin Özellikleri ve Şehirçilik Anlayışı

Artuklu dönemi mimarisi, sadece bir yapı olmaktan öte, dönemin ruhunu ve yaşam biçimini yansıtan birer şahittir. Toplumların mimari anlayışları genellikle mensup oldukları dinin kültürü ve felsefesi etrafında şekillenir. Bu bağlamda, Artuklu yapıları adeta birer yaşam alanıdır.

Artuklular Döneminde Mimari ve Şehir Planlaması

Şehirlerin ilk başlangıç noktası olan mahalleler, merkezi konumdaki **camii ve mescitler** etrafında kurulur ve gelişirdi. İslam şehir planlamasında cami, şehrin kalbi olarak kabul edilir; manevi, sosyal, kültürel ve siyasal bir merkez işlevi görürdü. Cami ve mescitler, İslam kültür ve medeniyetinin sembolü olmanın yanı sıra, dönemin mimari, kültürel ve estetik anlayışının da birer göstergesidir. Bu yapılar, inşa edilmiş hikâyeleri ve başlarından geçen olaylarla İslam Medeniyeti'ni gelecek nesillere taşır, aidiyet duygularını canlı tutar ve kimlik kazandırır. Savaşlarda cami ve minarelerin hedef alınması, bu yapıların bir medeniyetin temsilcisi olarak ne denli önemli görüldüğünün kanıtıdır. Artukoğulları, yerel malzemeyi kullanarak **taş işçiliğinin harikası** olarak nitelendirilen dini ve sivil eserler ortaya koymuşlardır.

Artuklular dönemindeki iskânın göstergeleri, kale ve etrafındaki cami, medrese, tekke-zaviye ve külliyelerin varlığıdır. Bu yapılar, Orta Çağ şehirlerinin demografik yapısını, yani Müslim ve gayrimüslim nüfusu anlamak için de önemli ipuçları sunar. Örneğin, bir caminin iç hacmi ve avlusunun genişliği, namaz kılan yetişkin nüfusu üzerinden yerleşim merkezlerinin azami-asgari nüfus sayısını tahmin etmeye olanak tanır.

Mardin Artuklu Merkez ilçesinin kuruluşuyla ilgili çeşitli teoriler bulunsun da, tarihi kayıtlar 5. ve 6. yüzyıllarda manastırların şehir surlarından uzak inşa edilmesi kuralı göz önüne alındığında, kale eteğinde düzenli bir yerleşimin Artuklular dönemine denk geldiğini düşündürmektedir. Onlarca yıllar süren veba salgını ve kalenin yalnızca askeri karakol olarak kullanılması, daha önceki dönemlerde büyük bir yerleşimin olmadığını desteklemektedir. **Antik Mardin'in, Türklerin Anadolu'da kurduğu ilk şehirlerden biri olduğu** kabul edilmektedir. Bu konuda daha detaylı bilgi için **Vakıf Şehir Artuklu Mardin** kitabıma bakılabilir.

Artuklu Dönemi Tarihi Yapılarındaki Figürlü Süslemeler ve Orta Asya Kültürünün Etkileri

Selçukluların İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte, İslam kültüründe tasvir alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Anadolu-Türk Sanatı'nda figürlü süslemelerin genellikle din dışı yapılarda kullanıldığı, ancak bazı durumlarda camilerde de dış cephelerde yer aldığı görülür. Bu durum, dini yapılara figür işlenmemesi kuralına kısmen de olsa uyulduğunu gösterir.

Anadolu coğrafyasında gelişen Selçuklu kültürü ve medeniyeti; yaşam biçimi olarak **İran kültürü ve Orta Asya Türk geleneklerinin etkisiyle**, dinsel inancı ise Hristiyanlıkla harmanlanmış ve eski Tek Tanrı (Gök Tengri - Kaman) inancının izlerini taşıyan bir İslam anlayışına dayanır. Anadolu'ya yerleşen Türkler, Orta Asya geleneksel yaşam biçimlerini bir süre daha koruyarak İslamlaşma süreçlerini farklı bir şekilde deneyimlemişlerdir. Bu durum, Anadolu Selçuklu sanatına da yansyarak İslam sanatından farklı bir gelişim göstermesine neden olmuştur.

Artuklular, Anadolu'nun fethiyle Hasankeyf-Diyarbakır, Mardin ve Harput gibi önemli merkezlere yerleştikten sonra yerleşik kültüre geçiş yapmışlardır. Ordu-millet geleneğinden gelmeleri ve Irak, Suriye, Kudüs coğrafyasında kent hayatına aşina olmaları, onların mimariye verdikleri önemi açıklıyor. Artuklu Sanatı'nda, özellikle süslemelerde **göçebe kültürün etkileri** belirgin bir şekilde görülür. İslam inancının henüz tam olarak yerleşmediği bu dönemlerde, figürlü süslemelerin yoğunlukta kullanıldığı dikkat çeker. Diyarbakır, Silvan, Mardin, Cizre ve Hasankeyf'te gerek mimari gerekse günlük yaşamda kullanılan eserlerdeki figürlerin büyük bölümü Artuklu dönemine aittir.

Biçimsel ve içeriksel bakımdan İslam öncesi örneklere güçlü bir benzerlik gösteren bu figürler, göçebe geleneğinin devam ettiğinin kanıtıdır. Artuklu sultanlarının uzun yıllar boyunca **alp, kutlug, yabgu gibi İslam öncesi Türk unvanlarını** kullanmaları da bu geleneğin sürdüğünü gösterir. Artuklular, Anadolu'ya getirdikleri sanat geleneklerini, hâkim oldukları bölgelerin etkileşim içinde bulunduğu kültür alanlarının yansımalarıyla harmanlayarak sanatsal anlayışlarını geliştirmişlerdir. Dini mimaride figüre yer verilmezken, kale, köprü, saray ve gündelik yaşamda kullanılan eşyalarda yoğun bir figür kullanımı söz konusudur. Figürler içinde **kartal, aslan, boğa** başta gelmektedir. Bu hayvanlar ya taht ve av sahnelerinde yer almış ya da mücadele eder şekilde tasvir edilmişlerdir. Artuklu süslemelerinde yerel ve Anadolu öncesi Türk etkilerinin bir arada kullanılması, karmaşık ama zengin bir görünüm ortaya çıkarmaktadır.

Mardin kale dışı yerleşiminde bulunan ve kuruluş dönemine ait tek kanıt olan sivil mimariye ait, taş işçiliğın bir örneğı Türk İslam Eserleri Müzesinde sergilenmektedir. Mardin üzerinde algı oluşturmak ve şehrin kurucusu olduğunu idda edenlerin bu iddialarını çürüten en önemli bulgulardan bir tanesi, aşağıda bulunan taş işçiliğı örneğı,1105 yılına ait en eski sivil mimari örneğı olarak tescillenmiştir. Taşların üzerindeki işlemler kuruluş dönemindeki Türk taş ustaları tarafından yapıldığı tartışma kaldırmaz bir gerçeğın ifadesidir.

İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan Artuklular'a ait bir mimari parça.

İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan Artuklular'a ait bir mimari parça.⁶

Mardin Evleri ve Şehir Dokusu: Taşın Mirası, Medeniyetin İzleri

Mardin Evlerinin Özgün Mimari Dokusu

Mardin'in ilk sivil mimari dokusu kale içinde başlamış olsa da, asıl yerleşim Mardin Kalesi'nin güneyindeki dik yamaçta şekillenmiştir. Şehirdeki farklı yapı türleri, dar sokaklar, basamaklı merdivenler ve “**abbara**” adı verilen tonozlu geçitlerle birbirine bağlanır. Bu abbaralar, hem sokağın hem de evlerin bir parçası olarak işlevsel ve estetik bir rol üstlenir.

⁶ https://tr.wikipedia.org/wiki/Artuklu_Beyli%C4%9Fi

Mardin evleri, arazinin eğimine göre teraslar şeklinde, en az iki veya üç katlı olarak inşa edilmiştir. Dıştan tamamen düz ve **toprak damlı** olan bu yapılar, iklim koşullarına uygun bir örtü sistemine sahiptir. İlk katlar genellikle sütunlara oturtulmuş hafif sivri kemerlerle çevrili “U” biçiminde revaklı bir avluya ve avluya açılan odalara sahiptir. İkinci katlar, birinci katın çapraz tonozları üzerine bindirilerek arazinin eğimine göre geri çekilmiş, teras şeklinde ve geniş “L” biçimli bir avluyla diğer mekânlardan oluşur. Mardin evlerinin vazgeçilmez birimi olan **eyvan** ve eyvana açılan odalar genellikle ikinci katta yer alır; eyvanların sonunda çoğunlukla “kahve ocağı” denilen küçük bir mekân bulunur. Bu yapılar, sivil mimarinin geniş ve uzun soluklu örnekleridir.

Taş İşçiliği ve Orta Asya Mirası

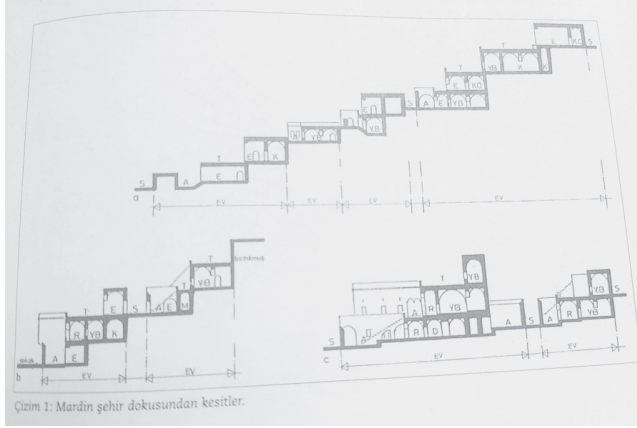
Türklerin “ordu millet” vasfı gereği, fetih dönemlerinde orduyla birlikte esnaf ve sanatkarların yanı sıra aile üyeleri de yerleşim alanlarına gelirdi. Türkler, fethedilen topraklarda yerel malzemeyi kullanarak doğal yaşamı korumaya özen göstermişlerdir. Mardin’in kale dışındaki ilk mahalleleri olan Eminüddin ve Necmeddin Mahalleleri, doğaya zarar vermeden, kapalı ocak şeklinde kullanılarak kurulmuştur.

Servet Somuncuoğlu’nun “Sibirya’dan Anadolu’ya Taştaki Türkler” adlı kitabı, Türklerin taş işçiliği geleneğinin tarihsel izlerini sürmektedir. Mardin kale dışı yerleşiminde, kuruluş dönemine ait tek kanıt olan sivil mimariye ait bir taş işçiliği örneği Türk İslam Eserleri Müzesi’nde sergilenmektedir. 1105 yılına ait bu en eski sivil mimari örneği, taşların üzerindeki işlemlerin **Türk taş ustaları** tarafından yapıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu bulgu, şehrin kurucusu olduğunu iddia eden farklı tezleri çürütmekte ve Türkmenlerin Mardin’deki kadim varlığını tartışmasız bir şekilde kanıtlamaktadır.

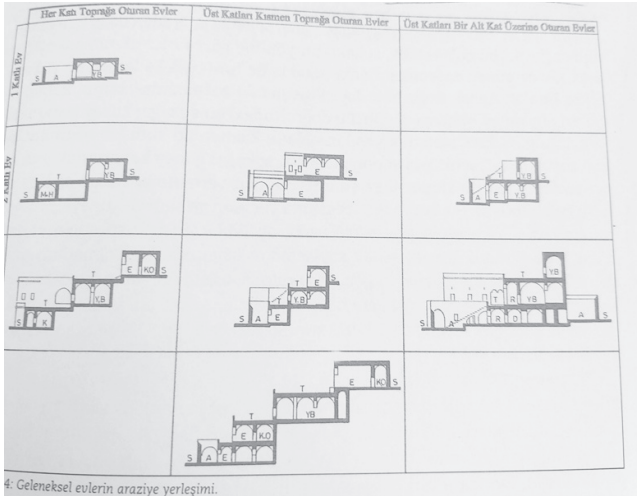
Şehir Planlaması ve Kudüs Etkisi

Mardin şehir planı, kuzey-güney doğrultusunda sıralı olup doğu-batı yönünde gelişmiştir. Bu dokunun kuzey ve güney sınırları arasındaki 50-150 metrelik kot farkı, arazinin eğimini belirleyen temel verilerden biri olmuştur. Bu topoğrafya, gerçekleştirilen mimariyi doğrudan etkilemiştir. Geleneksel evin boyutları yatay kullanımda parsel sınırlarını zorladığında, düşeyde yapılan kat ilaveleri ile sorun çözülmüştür. Yapılar genellikle iki-üç katlı kübik bir yükselti biçiminde değil, arazi eğimi göz önünde bulundurularak çok katlı olabilmektedir. Şehrin kurucuları Sökmen ve İlğazi Beylerin **Kudüs Valiliği** yapmış olmaları ve Mardin’in coğrafi yapısının Kudüs’e benzerliği nedeniyle, Kudüs yapılaşmasının örnek alındığı söylenebilir.

Mardin kalesi dışına taşarak ilk yerleşimi başlatan Artuklu Türkmenleri, 1071-1102 yılları arasında Irak, Suriye, Körfez ülkeleri ve Kudüs gibi bölgelerde yöneticilik yapmalarının getirdiği birikimle, anayurtları Türkistan bölgesinin mimari ve kültürel özelliklerini sentezlemişlerdir. Bu sentez, kurdukları şehri dönemin önemli simgelerinden biri haline getirmiştir.

Mardin'deki yapı alanının tanımı, topografyadan kaynaklanan farklı bir içeriğe sahiptir. Yapı parselinin ya da adasının eğimli bir arazide yer alması derinliğinin yeterli olması, üst katlarında zaman zaman toprak üzerinde temellenmesi sağlamıştır.⁷

7 Mardin Şehir Dokusu ve Evler, E. Füsün Alioğlu, ISBN: 975-7306-69-X S.55

Topografyanın Mimariye Yansıması: Teras Evler

Mardin evleri, şehrin eğimli arazisine mükemmel uyum sağlayan özgün bir mimariye sahiptir. Sadece giriş katından ibaret örnekler bulunsa da, genellikle iki, üç, hatta bazen dört katlı çok katlı bir görünüm sunarlar. Evlerdeki kat sayısı, parselin başlangıç ve bitiş noktaları arasındaki **kot farkına** doğrudan bağlıdır. Evin avlu giriş katı parselin güneyindeki alt kot düzlemindeyken, son katı parselin kuzeydeki üst kot düzenlemesindedir. Bu durum, tamamen arazi eğimine göre belirlenen kat yüksekliklerini de beraberinde getirir. Bazı varlıklı ailelere ait evlerde kat yüksekliklerinin daha fazla tutulduğu da görülmektedir.

Mardin’de Su Yönetimi ve Altyapı

Mardin kentinin kuruluşunda en büyük sorunlardan biri olan su temini, günümüzde **“yağmur hasadı”** olarak adlandırılan yöntemle çözülmüştür. Kalker taşının aşınması sonucu kale altında oluşan obruklarda biriken kar ve yağmur sularına ek olarak, uygun alanlarda kuyular açılarak şehrin artan nüfusunun su ihtiyacı karşılanmıştır. **Artuklular, şehri kurarken yağmur ve kar suyu toplama havzaları oluşturmuş; şehrin çeşmelerine, hamamlarına ve camilerine giden yeraltı suyolları inşa etmişlerdir.** Bu gelişmiş altyapı, Artukluların şehir planlamasındaki dehasını ve Mardin’i yaşanabilir bir merkez haline getirme uzak görüşlülüklerini ortaya koymaktadır.

Kentin Kuruluşundan Günümüze Gelen Su Yolu ve Altyapı Dehası

Mardin, Türk mimarisinin en eski çeşmelerinden birine ev sahipliği yapar. Artuklulardan **Necmeddin İlgazi tarafından 1109-1122 yılları arasında** geniş bir külliye içinde yaptırılan hamamın avluya komşu cephesinin köşesinde yer alan bu çeşme, çifte kemerli ve çapraz tonozla örtülüdür. Türklerin suya verdiği değer, 2200 yıl önce Uygur Türkleri tarafından yapılan ve Tanrı Dağları’ndan çölün altından Turfan şehrine su getiren mühendislik dehasında da görülür. Bu deha, Mardin kale dışı yerleşimini inşa eden Artuklularda da kendini göstermiştir.

Günümüze kadar gelen bu suyollarının ne yazık ki bazı kısımları atık sularla karışmış durumdadır. Ancak, atalarına sahip çıkan **Şeyhmus Erginoğlu ve Selman Kanayran** gibi “suyolcuları”, bu kadim mirası korumak için gönüllü olarak çalışmaktadır.

İleri Seviye Kanalizasyon Sistemi ve Biyolojik Arıtma

Mardin merkezinin, şimdiki adıyla **Artuklu antik kentini kuranlar, şehrin daha kuruluş aşamasında modern anlamda bir pis su sistemi (kanalizasyon) kurmuşlardı**. Günümüze kadar gelmiş ve bir kısmı hala işlevini sürdüren Mardin Ulucami karşısındaki umumi tuvaletlerin altında, içinde insanların rahatlıkla yürüyebileceği genişlik ve yükseklikte tonozlu bir kanal sistemi bulunmaktadır. Bu sistem, Artukluların çağının çok ilerisinde bir şehir planlamasına sahip olduğunun en belirgin kanıtıdır.

Artuklular, şehri inşa ederken yerel malzeme olan **Mardin Taşını**, yani yumuşak ve işlenebilen kalker taşını, kurucularının adını taşıyan Eminüddin ve Necmeddin mahallelerinin yanı başındaki taş ocaklarından temin etmişlerdir. Bu madencilik faaliyetini doğayı tahrip etmeden, kapalı ocaklar açarak gerçekleştirmişlerdir.

Dahası, taşın alındığı alanlarda **kademeli havuzlar yaparak dünyanın ilk biyolojik arıtma sistemini kurmuşlardır**. Kanalizasyon sistemiyle toplanan atık sular, bu kademeli havuzlarda arıtılarak ovada bostan ekiminde kullanılmıştır. Bu, Artuklu medeniyetinin çevreye duyarlılığını ve ileri görüşlülüğünü gösteren eşsiz bir örnektir. Bu eşsiz medeniyetin bir başka unsur tarafından kurulduğunu iddia etmek, bu asil Türk boyuna büyük haksızlıktır.

Şehrin Kalbinde İlk Yapılar: Eminüddin Külliyesi

Eminüddin Külliyesi, Anadolu’da bilinen **ilk külliye** olması açısından büyük bir öneme sahiptir (Kayseri ve Sivas Selçuklu şifahanelerinden daha erken bir örnektir). Cami, yatay dikdörtgen bir alanı kaplar ve külliyeenin en güneyinde yer alır. Caminin önünde taş döşeli bir namazgâh bulunmaktadır. Girişindeki bilgiye göre yapılış tarihi **1093**’tür. Külliyeenin hamamı, Mardin’de bilinen en eski Türk hamamıdır. 11 metre çapında bir kubbe ile örtülmüş kare bir mekân olan yapının büyük bir kısmı günümüze ulaşamamıştır.

Eminüddin Binalar Topluğundan Günümüze Gelenler

Mardin Kent Merkezinde İlk Yapılardan Necmeddin Külliyesinden
Günümüze Gelen Cami

Türklerin Anadolu’da Kurdukları İlk Şehir Mardin’de Sosyal ve Kültürel Yaşam

Seyyahların ve tarihçilerin gözünden Mardin, her zaman özel bir şehir olmuştur. **İstahrî**, Mardin’i sarp bir dağ üzerinde, fethedilemez bir kaleye sahip olarak tanımlarken, dağın zehirli yılanlarıyla ünlü olduğunu da belirtir. **İbn Battûta** ise Mardin’i İslam beldelerinin en güzellerinden biri olarak nitelendirir; dağ eteğinde kurulmuş büyük ve kalabalık çarşılarında “mer’iz” veya “mardinî” adı verilen yün giysilerin üretildiğini kaydeder. **Yakut el-Hamevî** de Mardin Kalesi’nin el-Cezire Dağı üzerinde kurulu, Nusaybin, Dara ve Düneysir’i de kapsayan bölgeye hakim, meşhur ve sağlam bir yapı olduğunu ifade eder.

Şehrin kuruluşu ile eş zamanlı medeni ve müşterek ihtiyaçları karşılayacak, cami, medrese, çarşı, han, hamam gibi medeni ve müşterek yapıları eş zamanlı yaptıklarına şahit oluyoruz. Mahalleleri oldukça büyük, evleri ise üst üste, bir merdiven gibi sıralanmıştı. Su kaynaklarından uzakta olması nedeniyle, evlerin yanındaki çeşmeler su sağlayan tatlı su sarnıçlarında toplanıyordu. Bu durum, kuşatmalar sırasında zorluk yaratsa da, şehrin sağlam surları kuşatmacıları caydırmada etkili olmuştur.

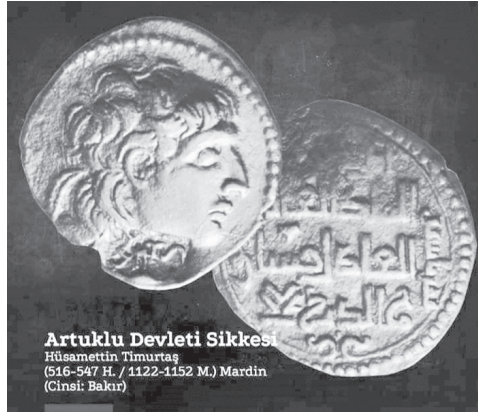
2-ARTUKLU HÜSAMEDDİN TİMURTAŞ DÖNEMİNDE MARDİN (M.S. 1122-1154)

Necmeddin İlgazi’nin vefatının ardından, Artuklu beyliğinin idaresi oğlu **Timurtaş’a** geçmiştir. Bu dönem, Hüsameddin Timurtaş’ın 1122-1154 yılları arasındaki hükümdarlığını, siyasi çalkantıları, askeri başarılarını, önemli mimari eserlerini ve Mardin’in sosyal ve kültürel yaşamına katkılarını kapsamaktadır.

Hüsameddin Timurtaş Döneminde Siyasi Gelişmeler

Necmeddin İlgazi’nin vefatından sonra oğlu Timurtaş Mardin’e, diğer oğlu Süleyman Meyyafârikîn’e ve yeğeni Süleyman da Halep’e hakim olmuştur. **Hüsameddin Timurtaş**, hükümdar olduktan sonra Mardin’de mimari alanda önemli çalışmalar yaptırmıştır. Şehre kendi adını taşıyan **Hüsamiyye adında bir medrese, cami ve kütüphane** inşa ettirmiştir. Bu dönemde, İlgazi’nin diğer bir yeğeni olan Belek de amcasının izlediği yoldan giderek Haçlılarla savaşmış ve Halep’i yeğeni Süleyman’dan almıştır.

Hüsameddin Timurtaş döneminde ilk defa **Artuklu paraları (sikkeleri) basılarak** tedavüle sokulmuştur. Bu durum, Artuklu Devleti'nin ekonomik ve siyasi bağımsızlığının önemli bir göstergesi olmuştur. Artuklu sikkeleri ilk kez onun döneminde, **1147 yılında** bastırılmıştır. Hüsameddin Timurtaş ayrıca Dara Kalesi'ni de ele geçirmiştir. Dönemle ilgili daha detaylı bilgi için <https://www.talatsimdi.com/vakifsehirartuklumardin.aspx> adresine bakılabilir.

Artuklu Devleti Sikkesi
Hüsameddin Timurtaş
(516-547 H. / 1122-1152 M.) Mardin
(Cinsi: Bakır)

Malabadi Köprüsü: Bir Mühendislik Harikası

Artuklu döneminin en önemli mimari eserlerinden biri, **Diyarbakır-Silvan yakınlarında, Batman Çayı üzerinde yer alan Malabadi Köprüsü'**dür. **Hüsameddin Timurtaş bin İlgazi bin Artuk** tarafından 1147 yılında inşaatına başlanan ve oğlu Necmeddin Alpı tarafından tamamlanan bu köprü, 7 metre eninde ve 150 metre uzunluğundadır.

Köprünün en dikkat çekici özelliği, **su seviyesinden kilit taşına değin 19 metre yüksekliğinde ve 38.60 metre açıklığında çok büyük, sepetkulpu şeklinde kemeridir**. Bu devasa kemer, Malabadi Köprüsü'nü **dünyada taş köprüler içerisinde kemeri en geniş olanı** yapmaktadır. Köprünün mimari dehası, ünlü tarihçi **Albert Gabriel** tarafından da "Modern statik hesabının olmadığı devirde bu açıklıkta o zaman için böyle bir eser hayranlık ve takdiri mucîptir. Ayasofya'nın kubbesi köprünün altına rahatlıkla girer." sözleriyle takdir edilmiştir. Renkli taşlarla inşa edilen köprü, onarımlarla günümüze kadar ulaşmıştır. Kemerin her iki yanında, iç tarafta kervan ve yolcular tarafından özellikle kışın kullanılan barınma alanları da bulunmaktadır.

Malabadi Köprüsü Kitabesi ve Figürlü Süslemeler

Köprünün kitabesi, inşasının **H. 542 (1147-1148)** yılında Artuk oğlu İlgazi oğlu Timurtaş tarafından kendi malından karşılandığını belirtir.

Kitabenin hemen doğusunda, köprünün kemer ayağı üzerindeki selyaranın üstünde, dikdörtgen çerçeve içerisinde bir **güneş kabartması** ve altında doğuya doğru yürüyen bir **aslan kabartması** yer alır. Güneşin içinde silik bir kabartma daha bulunmaktadır. Köprünün kuzey yüzünde, kemerin en batısındaki selyaranın piramidal bitişinin üstünde **ayakta duran bir insan tasviri** ve bu tasvirin başının hemen üstünde, çerçeve içine alınmış, birbirine dönük şekilde biri oturan diğeri ayakta **iki insan kabartması** dikkat çeker. Başlarında külaha benzer bir kabartma bulunan bu iki insandan ayakta olan, oturan insana bir şey sunar şekilde, oturan ise ellerini uzatarak o şeyi alır vaziyette nakşedilmiştir. Bu figürlü süslemeler, Artuklu sanatının zenginliğini ve dönemin kültürel etkileşimlerini gözler önüne sermektedir.

Artuklu Eseri Köprü

Malabadi Köprüsü Kitabesi ve Hüsamiyye Medresesi: Kayıp Bir Mirasın Peşinde

Malabadi Köprüsü Kitabesi: Mardin Artukluları'nın En Eski Tarihli Yazıtı

Malabadi Köprüsü kitabesi, Mardin Artukluları'na ait günümüze ulaşan **en eski tarihli kitabe** olma özelliğini taşır. Kitabe metni tam olarak günümüze ulaşamamış olsa da, köprüyü inşa ettiren **Hüsameddin Timurtaş**'ın bastırdığı sikkelerde kullandığı “el-Melikü'l-Âlim”, “el-Emirü'l-Âlim”, “Melikü'l-Ümerâ” gibi unvanlar ve “Hüsâmü'd-din” lakabının kitabede de zikredilmiş olması muhtemeldir. Bu kitabe, Artuklu egemenliğinin ilk dönemlerine ışık tutan değerli bir belgedir.

Hüsamiyye Medresesi: Unutulmuş Bir Eğitim Merkezi

Mardin Artuklu hükümdarı İlğazi'nin oğlu **Hüsameddin Timurtaş**, Mardin'de kitap bakımından oldukça zengin büyük bir **kütüphane ve Hüsamiyye Medresesi**'ni inşa ettirmiştir. Kâtip Ferdi'den edinilen bilgilere göre, 1121'de tahta çıkıp 1150'de vefat eden Hüsameddin Timurtaş tarafından yaptırılan bu yapı, **12. yüzyılın ilk yarısına** tarihlendirilmelidir.

Hüsamiyye Medresesi'nin, dönemin eserlerinde ve çeşitli müelliflerin kayıtlarında varlığı açıkça ortaya konmasına rağmen, günümüzde göz ardı edilmesi üzücüdür. İslam fetihleri döneminde şehit sahabelerin mezarları muhafaza edilerek inşa edildiği bilinen bu esere hala kayıtsız kalınması düşündürücüdür.

Medresenin varlığına dair önemli bir bulgu, **2009 yılının Mayıs ayında** Mardin'in Artuklu ilçesi, kentsel sit alanı içindeki Gül Mahallesi'nde eski bir istinat duvarının aşırı yağış nedeniyle yıkılmasıyla gün yüzüne çıkmıştır. Eski Hükümet Konağı'nın kuzeybatısındaki yolun bitişiğinde bulunan duvarın yıkılmasıyla, arkasında gizli kalan bir yapıya ait mimari izler ortaya çıkmış ve bu izlerin Hüsamiyye Medresesi'ne ait olduğu tahmin edilmektedir. Bu tür kayıp mirasların yeniden keşfedilmesi ve korunması, Mardin'in zengin tarihini gelecek nesillere aktarmak adına büyük önem taşımaktadır.

Hüsamiyye Medresesi:

Mardin’de, 1930’lu yıllarda yapılan imar faaliyetlerinde, anıtsal ya da sivil hiçbir tarihi yapıya saygı gösterilmemiştir. Gerek Osmanlı döneminde gerekse genç Cumhuriyet döneminin 1930 genişletme çalışmaları ve yeni inşaatlar için medrese, kilise, türbe, zaviyeler yıkılmıştır. Mezarlık alanları imara açılmıştır. En talihsiz örnek Şeyh Salih Mezarlığı’dır. Hüsamiyye Medresesi içinde bulunan mescit de yıkımlardan nasibini alanlar arasındadır. Yapının var olduğunun delili olan kubbesinin net olarak görüldüğü tek fotoğrafın hangi tarihte çekildiği bilinmemektedir. Ancak resim yaklaşık olarak 1932 yıllarına ait olması gerekir.

Tarihi Fotoğraflarla Hüsamiyye Medresesi’nin Varlığı

Hüsamiyye Medresesi ve Artuklu Mirasının Güncel İzleri

Cumhuriyet'in erken dönemlerine ait bir fotoğrafta, **Hükümet Konağı**'nın arkasında Hüsamiyye Medresesi'ne ait olduğu kesin olan bir kubbe net bir şekilde görülmektedir. Hükümet Konağı'nın ikinci katının Cumhuriyet'in ilk yıllarında inşa edilmiş olması ve fotoğraftaki insanların şapka giymesi, bu karenin **1925 sonrası** çekildiğini göstermektedir. Bu fotoğraf, medresenin yakın tarihe kadar ayakta olduğunun güçlü bir kanıtıdır.

2019 yılında yıkılan bir istinat duvarı sonrası yapılan bir ziyarette çekilen fotoğrafta ise, solda Kasımiye Medresesi'nin çeşmeli eyvanı ve sağda Şeyh Muhammed Farisi Mescit ve Türbesi'ne ait ortaya çıkan **çeşmeli eyvan kalıntıları** açıkça Artuklu dönemi mimarisini yansıtmaktadır. Osmanlı arşivlerinde, Hüsamiyye Medresesi ile ilgili vakfiyelerden ziyade, sahabe türbe ve mescidinin korunmasına yönelik kayıtlar bulunması, medresenin dini önemine işaret etmektedir.

Hüsameddin Timurtaş'ın Mezarı ve Medreseye Defnedilen Artuklu Sultanları

Hüsamiyye Medresesi, Artuklu Sultanı **Hüsameddin Timurtaş** (1122-1153) tarafından yaptırılmıştır. İnşa tarihi kesin olmamakla birlikte, çeşitli kaynaklar Timurtaş'ın 547/1152 veya 548/1153 yılında vefat ettiğini ve kendi yaptırdığı bu medreseye defnedildiğini iddia etmektedir. Ancak **İbnü'l-Ezrak**, Timurtaş'ın 11 Zilkade 548 / 28 Ocak 1154 tarihinde Mardin'de vefat ettikten sonra, Rabad'ın altında babası ve kardeşi için yaptırdığı **Meşhed'e defnedildiğini** yazmaktadır.

Medreseye defnedilen ilk Artuklu Sultanı, 560/1165 yılında vefat eden oğlu **Melik Necmeddin Alpi**'dir. Daha sonra 766/1364 yılında ölen **Melik Mansur b. Melik Salih** ve 778/1376 yılında vefat eden **Melik Davud el-Muzaffer b. Melik Salih** de Hüsamiyye Medresesi'ne defnedilen diğer önemli Artuklu sultanları arasındadır.

Tarihi belgelere ve 2019'da yıkılan istinat duvarının ardında günümüze kadar ayakta kalan medrese kalıntılarına dayanarak, günümüzde **Osmanlı yapısı eski vilayet binası, askeri kışla (Sabancı Müzesi) ve Dumlupınar İlk Okulu'nun Hüsamiyye Medresesi arazisi üzerine inşa edildiğini** söyleyebiliriz. Bu durum, Artuklu mirasının modern yapılar altında gizlenmiş bir katman olarak varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

Fotoğraf: Hüsamiyye Medresesi'nin Muhtemel Yeri ⁸

Harika bir devam bölümü! Mardin'in tarihi katmanlarını ve Artuklu hükümdarlarının bu şehre katkılarını detaylı bir şekilde ele alıyorsunuz. Özellikle Hüsamiyye Medresesi'nin bugünkü durumu, Süryanilerle ilişkiler, siyasi evlilikler ve Necmeddin Alpı dönemi hakkında verilen bilgiler, kitabınızın kapsamını zenginleştiriyor.

Hüsamiyye Medresesi ve Artuklu Mirasının Devamı

Mardin'in en eski ve önemli yapılarından biri olan **Hüsamiyye Medresesi**, ne yazık ki bakımsızlıktan dolayı büyük ölçüde yıkılmıştır. Bu medrese, Mardin'de medfun bulunan üç meçhul sahabeden biri olan **Muhammed Faris Hazretleri'nin türbesine** ev sahipliği yapmaktadır. Ayrıca, medresenin içinde Artuklu Sultanı **Hüsameddin Timurtaş'ın mezarının da ortaya çıkarılması** gerekmektedir. Kaynaklar, Timurtaş'ın 1154 yılında Mardin'de vefat ettikten sonra, babası ve kardeşi için yaptırdığı Meşhed'e defnedildiğini belirtse de, oğlu Necmeddin Alpı ve diğer Artuklu sultanlarının da bu medreseye gömüldüğü kaydedilmiştir. Bu durum, medresenin sadece bir eğitim kurumu değil, aynı zamanda hanedan mezarlığı olarak da kullanıldığını göstermektedir.

Hüsameddin Timurtaş Döneminde Süryani cemaati ile İlişkiler

Hüsameddin Timurtaş döneminde, 1148'de Süryanilerce kutsal kabul edilen **Bar Savmo Manastırı'nın Haçlılar tarafından yağmalanması**, Süryani cemaatini derinden etkilemiş ve onları Müslümanlar için sadık bir tebaa haline getirmiştir.

⁸ Erdal, Z. (2020). Mardin'deki Artuklu türbeleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9(1), 455-486.

Kırklar Kilisesi Abunası Hori Ekiskopos Gabriyel Akyüz’ün belirttiğine göre, Artukoğulları ile Süryaniler arasında (bazı münferit olaylar dışında) iyi ilişkiler kurulmuştur. M.S. 1125 yılında Mardin Metropolitliğine yükselen ve 1165’te vefat eden **Mor Yuhanon** tarafından tam 50 kilise ve manastırın yenilendiği ve yeni kiliseler inşa edildiği, Süryanice dilinin de bu metropolit tarafından ihya edildiği kaydedilmiştir. Haçlı istilalarının en yoğun yaşandığı bu dönemde, Mardin Artuklu yönetiminin Müslüman olmayan halkına gösterdiği hoşgörü, günümüz dünyasına örnek olabilecek niteliktedir.

Evlilik Yoluyla Siyasi İttifaklar

Hüsameddin Timurtaş, devletin güvenliği için güçlü ittifaklar kurma yoluna gitmiştir. Selçuklular ile Artuklular arasındaki akrabalık bağı, **Melike Ferhunde Hatun**’un (Rıdvan’ın kızı) önce İlgazi’den sonra Belek’ten dul kalıp en sonunda Timurtaş ile evlenmesiyle pekişmiştir. Melike Ferhunde, ömrünün sonuna kadar Mardin’de kalmıştır.

Timurtaş, ayrıca **Saltuklu Hanedanı Ebü’l Muzaffer Gazi’nin kızıyla** siyasi bir evlilik yaparak Türk birliğinin pekişmesini sağlamıştır. Bir diğer önemli akrabalık bağı ise **Musul Atabeyleri** ile kurulmuştur. Atabey İmadeddin Zengi ile arasını düzelterken Timurtaş, kızı **Safiye Hatun’u İmadeddin Zengi’ye** (daha sonra onun yerine geçen Kutbuddin ile) nikahlamış ve bu evlilik sayesinde Dârâ’yı geri almıştır. Bu evlilikler, bazen sulh ve işbirliği sağlasa da, bazen iktidar mücadelelerine de sahne olmuştur.

3-ARTUKLU NECMEDDİN ALPI DÖNEMİ (M.S. 1154-1176)

Hüsameddin Timurtaş’ın 1154 yılında vefatının ardından Artuklu tahtına geçen oğlu **Necmeddin Alpi**’nin 1154-1176 yılları arasındaki hükümdarlık dönemi, “İkinci Necmeddin Dönemi” olarak da adlandırılır. Bu dönem, Mardin Artuklu Beyliği için önemli siyasi gelişmelerin, askeri mücadelelerin ve imar faaliyetlerinin yaşandığı bir süreç olmuştur.

Necmeddin Alpi’nin Siyasi Evliliği ve Akrabalık Bağları

Necmeddin Alpi, 540 (1145) tarihinde Ahlat hâkimi Kutbeddin Ahmed b. Sökmen’in kızı olan **Hatun** ile evlenmiştir. Bu evlilikten oğlu **Kutbeddin II. İlgazi** dünyaya gelmiştir. Bu evlilik, Artuklular ile Ahlatşahlar arasındaki diplomatik ve siyasi ilişkilerin güçlenmesine katkı sağlamıştır. Ahlatşahi II.

Sökmen ile Artuklu Timurtaş'ın Erzurum Saltuklu Beyi'nin kızlarıyla evli olmaları nedeniyle birbirlerinin bacanağı olmaları, Artuklular arasındaki akrabalık ağını daha da karmaşık ve güçlü hale getirmiştir

Necmeddin Alpı Döneminde Siyasi Durum ve İmar Faaliyetleri

Necmeddin Alpı döneminde Meyyafârikîn (Silvan) de Mardin Artukluları'na bağlıydı. Alpı, babasının vefatını Meyyafârikîn'e bildirmiş ve şehrin kendisine bağlılığını sağlamıştır. 1160 yılında Meyyafârikîn'in ünlü **Sûku'l-Kubbe (Kubbe Çarşısı)**'nin yanması üzerine, Alpı yanan çarşığı yeniden inşa ettirmiştir.

1163'te Haçlı ordusunun Nureddin Zengi'nin ülkesine saldırması üzerine, Alpı diğer Türk emirleriyle birlikte Haçlılara karşı mücadele etmiş ve Şam civarında yapılan savaşta Haçlı ordusunun yenilgiye uğratılmasında önemli rol oynamıştır. 1169'da Dara'yı kuşatmış, ancak Hüsameddin'in arabuluculuğuyla barış sağlanmıştır.

Necmeddin Alpı, 1176 yılında vefat etmiş ve cenazesi "Kubbetü's-Sultan"da toprağa verilmiştir. Bazı kaynaklar mezarının Hüsamiyye Medresesi'nde babasının yanı başında olduğunu belirtir. Alpı zamanında yabancı konuklar ve elçiler için Meyyafârikîn'de (Silvan) **"Dârü'l-Acemiye" (Yabancılar Konağı)** adlı bir saray yaptırılmıştır. Ayrıca, Hüsameddin Timurtaş zamanında yapımına başlanan **Malabadi Köprüsü de Alpı tarafından tamamlanmış ve onarılmıştır** (1154).

İbnü'l Ezrak'ın naklettiğine göre, halk Necmeddin Alpı'yı çok sevmiş ve onun döneminde huzura kavuşmuştur. Halkına iyilik yapmış, adaletli davranmış ve onların mal ve namusunu korumuştur. Alpı, eğitime, edebiyata ve bilime önem vermiş, bazı eserleri Süryaniceden Arapçaya tercüme ettirmiştir. Kendi adına sikke bastırmış ve sikkelerinde "Melikü'l-Ümera Ebu'l-Muzaffer Necmüddin Alpı Melik-i Diyarbekir" unvanını kullanmıştır.

Artuklu Sultanları ve Mardin'in Gelişimi

4-Necmeddin Alpı: Liderlik ve Eğitim Vizyonu (M.S. 1154-1176)

Artuklu Sultanı **Necmeddin Alpı** (1154-1176), dini açıdan iyi yetişmiş bir lider olarak öne çıkmıştır. Zaman zaman halka namaz kıldırarak gerçek anlamda bir liderlik örneği sergilemiştir. 1176 yılında vefat eden Alpı'nın mezarı, babası Hüsameddin Timurtaş tarafından yaptırılan ve ne yazık ki Haziran 2025 itibarıyla harap halde olan **Hüsamiyye Medresesi haziyesindedir**. Bu medresenin sonsuza kadar yaşaması için vakfedilen değerlerle onarılması, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün asli görevidir.

5-Birinci Kutbeddin Döneminde Mardin: Siyasi Çalkantılar ve Ulu Cami'nin Yükselişi (M.S. 1176-1184)

Necmeddin Alpı'nın vefatı üzerine 1176 yılında tahta geçen oğlu **Birinci Kutbeddin**, Eyyûbîlere karşı Anadolu Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan ile ittifak kurmuştur. Ancak bu dönemde, güçlü Eyyûbî hükümdarı Selahaddin Eyyûbî, Harran, Nusaybin, Dara ve Habur gibi önemli merkezleri Artuklular'dan almıştır.

Ali Emiri, “Mardin Artuklu Melikleri Tarihi” adlı eserinde Kutbeddin Gazi için “sekiz yıl sultanlık ederek adalet ve ihsanla sağa-sola bol bol lütuflarda bulunarak, doğudan batıya kadar adından söz ettirdi” ifadelerini kullanmıştır. Birinci Kutbeddin, 1184 yılında vefat etmesi üzerine annesinin yaptırdığı **Hatuniye Medresesi'ne defnedilmiştir**.

Dönemin Önemli Eseri: Mardin Ulu Cami

Birinci Kutbeddin, babası Necmeddin Alpı'nın vefatı üzerine 1176 yılında tahta geçtikten sonra **Mardin Ulu Cami**'nin inşasına başlamıştır. Caminin iki minareli olarak inşa edilmesi ve Şâfiî ile Hanefî imamların ayrı mekânlarda namaz kıldırabileceği şekilde tasarlanması dikkat çekicidir. Ayrıca, imamlar için özel ikametgâh bölümleri de bulunmaktaydı.

Mardin Ulu Camii'nin doğu duvarındaki kitabede, caminin inşa tarihi belirtilse de, ilk altı satır zaman aşımı nedeniyle okunamamaktadır. Okunabilen kısımda “Muharrem ayının onuncu Hicri beş yüz almış sekiz senesi (M. 1173) Efendimiz Muhammed (S.A.V.)” ifadeleri yer almaktadır. Caminin minaresinde ise “Devlet-i eyyam içerisinde bu minareyi bina etmeye bizi muvaffak kılan

Allah’a hamd ve şükürler olsun. Gazi Kutbuddin el-Artuki Melik-i Diyarbekir bu minareyi Muharrem ayı, beş yüz yetmiş iki senesinde bina ettim.” yazılıdır. Minarenin altında ise Kûfi yazıyla “Kim ki Allah’a tevekkül eder, Ona yeter.” ibaresi bulunmaktadır.

Ulu Cami’nin tamamı büyük bir taş üzerine yazılı **Vakıfnamesi** ise, Melik Kutbeddin zamanında H. 573 (M. 1177) tarihini göstermesine rağmen, taş üzerinde daha sonraki bir tarih olan “H. 613 (M. 1216) senesinde” yazılmıştır. Vakıfname “Berzü’l-mersûm ve’l-emru’l-âli es-Sultan el-Muvaffak el-Muzaffer...” şeklinde başlamakta ve “Şu yazı muazzam Şevval ayının yarısında yazılmıştır.” ifadesiyle sona ermektedir. Bu detaylar, Ulu Cami’nin hem mimari hem de tarihi açıdan ne kadar zengin ve önemli bir eser olduğunu gözler önüne sermektedir.

Mardin Ulu cami

Mardin Ulu Camii: Artuklu Mirasının Sembolü

Mardin Ulu Camii, dilimli kubbesi ve minaresiyle şehrin en ikonik yapılarından biridir ve Ulucami Mahallesi’nde, çarşının içinde yer almaktadır. Mardin’in eğimli topografik yapısı nedeniyle, cami tesviye edilmiş bir alan üzerine inşa edilmiş ve cepheden tam olarak görülemese de, silindirik gövdeli, süslü minaresi şehrin her köşesinden dikkat çekmektedir.

Doğudaki bu minare kare bir kaide üzerine oturmaktadır. Kayıtlara göre cami aslında **iki minareli** olarak inşa edilmiştir, ancak batıdaki minare günümüzde mevcut değildir. Mevcut minarenin kaidesindeki yazıt yapım tarihini **1176** olarak verse de, bugünkü minarenin **1888/9 yıllarında yeni ve eklektik bir üslupla** yapıldığı bilinmektedir. Halk arasında iki minare arasına gerili olan zincirin Timur istilasında batıdaki minare yıkıldığında medreseye götürüldüğüne dair söylenceler

bulunmaktadır. Minarenin ne zaman yıkıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte, **Timur'un işgali sırasında (803/1400) yıktırıldığı** yönünde kayıtlar vardır. Günümüzdeki minarenin kare planlı kaide kısmı orijinal olup, pabuç, gövde, petek ve külah kısmı sonraki dönemlere aittir; zira minare 1304/1887 yılında düşen bir yıldırım sonucu yıkılmış ve 1305/1888-1306/1889 yılları arasında **Muhammedu'l-Fadıl isimli bir mimar** tarafından yeniden inşa edilmiştir.

Cami ve Müştemilatı Üzerine Tartışmalar

Abdulgani Bulduk ve İbrahim Artuk gibi tarihçiler, avlunun kuzeyindeki Şafiler Mescidi, altlı-üstlü medrese, çeşme ve imam odasının **Kutbeddin İlgazi tarafından 572/1176-77 yılında** yaptırıldığını iddia etmektedirler. Ancak vakfiyeye göre, avlunun kuzeyinde olduğu iddia edilen medrese orijinal yapıya ait değildir ve günümüzde Şafiler Mescidi olarak kullanılan mekân, aslında caminin **orijinal revakı** olup Osmanlı döneminde mescide dönüştürülmüştür. Vakfiyede medresenin caminin batısında, batı ve güneyden yol ile doğudan ise caminin minaresi ile sınırlı olduğu ve bir de ahır bulunduğuna belirtilmektedir.

Yapıdaki en eski yazıtlar, caminin **11. yüzyıl içinde yapıldığını** göstermekle birlikte, bu dönemdeki şekli hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bugünkü formun bir bütün halinde Selçuklu döneminde tasarlandığı söylenemez. Minaredeki **1176 tarihli bir başka yazıt Artuklu hükümdarı Melik Kutbeddin Gazi'ye**, doğu cephesindeki **1186 tarihli yazıt ise Yavlak Arslan dönemine** aittir.

Mimari Özellikler ve Erken Dönem Caminin Modeli

Mardin Ulu Camii, **12. yüzyıl Artuklu dönemi mimarisinin temel özelliklerini** yansıtır. Erken dönemde özellikle Güneydoğu'da ortaya çıkan **mihrap önü kubbeli, enine gelişen cami plan ve formunun çok önemli bir örneğidir**. Yapının malzemesi düzgün kesme taştır. Caminin kubbesi, dört T şeklinde paye üzerine oturtulmuş sekizgen bir kasnak üzerinde yükselir. Ana mihrap, iki kademeli, yüksek ve istiridye kabuğu şeklinde biten uzun bir niş halindedir. Caminin minberi Muzaffer Kara Arslan tarafından yenilenmiş ve daha sonra Artuklu Sultanı Davud (1367-1376/7) ağaç bir minber yaptırmıştır.

Cami avlusunun etrafında çapraz tonozlu revaklar bulunmakla birlikte, günümüzde sadece beşi kalmıştır. Mardin Ulu Camii'nin **"Sipahi Pazarı"na bakan güney duvarı 1469'da Uzun Hasan tarafından yenilenmiştir**. Avlunun kuzeyinde Şafii mezhebine ait ayrı bir mahfil bulunur ve Akkoyunlu hükümdarı Cihangir buraya birtakım rüsüm ve emlak vakfetmiştir.

Tarihçilerin Görüşleri ve Vergi Muafiyeti Kitabesi

Albert Gabriel, camideki Selçuklu devri kitabesine dayanarak yapının bu çağda mevcut olduğunu düşünse de, net bir bilgi vermemektedir. Minareyi Kutbeddin Gazi dönemine atfetmektedir. Uluçam ve B. Nuri Kılavuz, caminin birçok kitabesi olmasına rağmen inşa tarihinin tam olarak aydınlatılamadığını belirtmişlerdir. Ali Emiri, caminin doğu duvarındaki kitabeğe göre 568/1173 yılında inşa edildiğini iddia ederken, Abdüsselam Efendi ve Abdulgani Bulduk, caminin **Kutbeddin İlgazi tarafından 572/1176-77 tarihinde** inşa edildiğini yazmaktadır. İbrahim Artuk da tarih vermeden cami ve müştemilatının Kutbeddin Gazi tarafından cülusu sırasında yaptırıldığını ifade etmektedir.

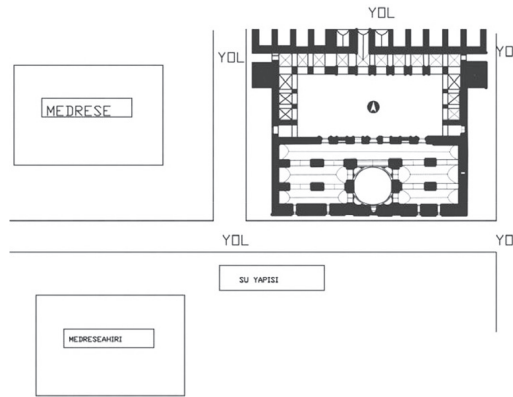
Buckingham, Mardin'deki yerli Hristiyanlara dayanarak Ulu Camii'nin eski bir kilise olduğunu iddia etse de, caminin mevcut durumu ve kitabelerle desteklenen inşa faaliyetleri bu iddiayı reddetmektedir. Bu durum, Artuklu döneminde Hristiyanlara sağlanan vergi avantajları sonucunda onların şehre sonradan geldiklerinin önemli bir kanıtıdır. Prof. Dr. Ara Altun'un çalışmaları ve çizimleri de bu görüşleri desteklemekte ve Mardin Ulu Camii'nin avlulu, iki minareli ve camiden bağımsız bir medresesi olduğunu vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Ayrıca caminin kuzeyinde dükkânlar olduğu da yine vakfiyede zikredilmektedir.

Mardin Ulu Camii'nin en önemli özelliklerinden biri, Artuklu Emiri Kutbeddin Gazi tarafından 1176'da inşa edilmesinden 10 yıl sonra, oğlu **Melik Hüsameddin Yavlak Arslan tarafından 1186'da yazdırılan "Vergi Muafiyet Kitabesi"**dir. Caminin doğu kapısı duvarına yazılan bu kitabe, Türk İslam döneminin en eski vergi muafiyet kitabelerinden biridir. Şehirdeki ekonomiyi canlandırmak ve özellikle İpek Yolu tüccarlarını şehre çekmek için birçok verginin kaldırıldığını belgeleyen bu kararlar, kenti bir cazibe merkezi haline getirmiştir.

Bu tür vergi kaldırma uygulamaları, Hüsameddin Yavlak Arslan dönemine has olmayıp, Artukluların kuruldukları ilk dönemden itibaren yürüttükleri mali bir politika olarak karşımıza çıkmaktadır. Mardin Artukluların kurucusu **Necmeddin İlgazi**, Suriye'de pazar vergilerini kaldırmış, ölçü birimlerini büyültmüş ve bazı vergileri hafifletmiştir. Ayrıca H. 514 (1120-1) tarihinde halkın şikâyeti üzerine Halep'te toplanan mükûs, meûn, mezalim vergilerini kaldırmış ve bu emirname Halep Camisi kapısına asılmıştır. Hısn Keyfâ Artuklu Meliki

Fahrüddin Kara Arslan da H. 541 (1146-7) yılında öşür ve bâc vergileri ile tartıyla satılan mallardan alınan vergileri kaldırarak bu emirnameyi Harput Ulu Camisi avlusuna koydurmuştur. Hısn Keyfâ Artuklu meliklerinden **Nûrüddin Muhammed** de H. 579 (1183) tarihinde Âmid'i ele geçirdiğinde ağır vergileri ilga etmiştir. Mardin Artuklu meliklerinden **Kutbüddin ve II. İlgazi** de tahta çıkışlarıyla birlikte vergilerin kaldırıldığını ilan etmiş, bu emirname de şehrin kapısına asılmıştır.

Bu mali politikalar, civar ülkelerdeki tüccar ve çiftçilerin Artuklu topraklarına göç etmesine ve Artuklu şehirlerinin dönemin en önemli ticaret merkezleri haline gelmesine neden olmuştur. Artuklu hükümdarları da bu ekonomik gelişmeye, yaptırdıkları hanlar, çarşılar ve köprüler ile şehirleri daha mamur hale getirerek katkıda bulunmuşlardır.

Ulu Cami Minare Kitabesi:

1. **Metnin Tercümesi:** “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. (Bu) minareyi, benim devletim ve (saltanat) günlerimde (yapımına) veli kılan Allah’a hamd ve şükürler olsun, Diyâr-ı Bekr Meliki Kutbüddin İlgazi el-Artukî.” “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Bu minare 572 yılı Muharrem’nde (Temmuz-Ağustos 1176) bina edildi.” “Kim Allah’a tevekkül ederse O kendisine yeter.”

Mardin Ulu Cami Külliyesi Vakfiyesi: Artuklu Dönemi Yönetim ve Ekonomi Anlayışı

Mardin Ulu Cami Külliyesi'nin işleyişini düzenleyen vakfiye, Artuklu dönemindeki yönetim anlayışına, ekonomik düzene ve sosyal hayata dair eşsiz bilgiler sunuyor. **Ali Emiri, Abdulgani Bulduk, İbrahim Artuk** gibi önemli tarihçiler bu vakfiyeyi kaynak olarak kullanmış, hatta **Sadi Bayram**'ın geniş kapsamlı yayını ile detaylarına ulaşmak mümkün hale gelmiştir.

Vakfiyenin aslı, ince ve zarif bir **ceylan derisi üzerine yazılmış** olup, günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde (605 nolu defter, 50. sayfa, 70. sıra) bir sureti kayıtlıdır. **Kutbeddin İlgazi ibni Melik Necmeddin ibni Emir Timurtaş ibni Artuk**'a ait olan bu vakfiye, **27 Ramazan 573 (19 Mart 1178)** tarihli ve Arapça olarak kaleme alınmıştır.

Vakfedilen Akar Mülkler: Külliye'nin Ekonomik Omurgası

Mardin hükümdarı Kutbeddin İlgazi, kendi malından inşa ettiği bu büyük cami, caminin batısındaki medrese, su yapıları, iki uzun minare ve kuyular ile tüm müstemilatlarına aşağıdaki gelir getiren mülkleri (akarlar) vakfetmiştir:

1. **Otpazarı**'nda yer alan, birbirine bitişik **on bir dükkan** (biri batı minareye, diğeri güney minareye sınırdır).
2. Caminin güneyinde bulunan, sekiz daire ve bir **muğteselden (abdestlik/gusülhane)** oluşan bir dairenin tamamı.

3. Mardin'e bağlı Cosak Vadisi'ndeki **"Sultan Bağları"** adıyla bilinen yedi bağın tamamı.
4. **Bahçeler Vadisi'ne** konumlanmış, **"Cuneyne Bostanları"** adıyla anılan altı bostanın tamamı.
5. **Kılıçlar Çarşısı'nda** dokuz adet dükkân.
6. Eski Un Hanı civarında ve harap şaraphane karşısında bulunan iki dükkân.
7. **Haffaflar (Ayakkabıcılar) Çarşısı'nda** üç adet dükkân.
8. Küçük Çarşı'da bilinen **"Kalender Dükkânı"**.
9. **Marangozlar Çarşısı'nda** sekiz adet dükkân.
10. **Bakkallar Çarşısı'nın** baş tarafında yer alan, **"Zimmi Sergü Dükkânı"** adıyla bilinen dokuz adet dükkân.
11. Mardin'e bağlı **Karataş Köyü'ndeki** üç bağın tamamı.

Tüm bu vakıflar, binaları, ağaçları, suları ve kuyuları ile birlikte cami ve medresenin idaresine tahsis edilmiş, gelirleri belirtilen şekilde kullanılmak üzere şart koşulmuştur.

Personel Yapısı ve Maaş Dağılımı: Külliye'nin İşleyiş Düzeni

Vakfiye, cami ve medrese müstemilatında görev alacak geniş bir personel kadrosunu ve bunların maaşlarını detaylandırmıştır. Gelirler öncelikle vakfedilen mülklerin **tamiratına** harcanacak, artan miktarlar ise şu şekilde dağıtılacaktır:

1. **Mütevelliye:** Günde 3 gümüş eşrefiye (1 eşrefi = 8 şahi).
2. **Medresenin Hanefi ve Şafii olmak üzere iki müderrisine:** Her birine günde birer gümüş eşrefiye.
3. **Bevvaba (kapıcı):** Günde yarım eşrefiye.
4. **Caminin imam ve hatibine:** Her birine günde birer eşrefiye.

5. **Muhaddis, vaiz, nasih (öğüt veren) ve bir müderrise:** Her birine günde 1/8 eşrefiye.
6. **Muvakkit, iki müezzin ve karilerin (okuyucular) her birine:** Günde birer eşrefiye.
7. **Kur'an cüzlerini okuyana:** Her gün 1.5 eşrefiye.
8. **Haftalık hatim yapana:** 11 eşrefiye.
9. **İmam ve muvakkit yardımcıları, duahan, ibrikdar, hatibe kılıç veren kişi, sıbyan muallimi (çocuk öğretmeni), müsebbih (tesbih eden), İhlas suresini okuyan, ferraş (hizmetli), süpürgeci, kandilci, diğer bevvablar, marangoz, mimar ve kâri ile müsebbihler mahfili için bir reise:** Her birine günde 1/8 eşrefiye.

Gelirlerin ayrıca cami minarelerinin kandillerine, medresenin hasırlarına, sergilerine ve diğer tamiratlarına harcanması, artan gelirlerin ise vakfın gelirlerini artırmak için kullanılması şart koşulmuştur. Melik Kutbeddin İlgazi, vakıfların idaresini hayatta iken kendisi, vefatından sonra ise oğlu Hüsameddin'in büyük oğluna ve onun çocuklarının büyük olanlarına bırakmıştır.

Kutbeddin İlgazi Döneminin Diğer Önemli Yapısı: Hatuniye Medresesi

Mardin Artuklu İlçesi, Savurkapı Mahallesi, Şahinler Sokak'ta yer alan **Hatuniye Medresesi**, Anadolu'da Türklerin kadınlara verdiği değerin bir nişanesi olarak kabul edilir. Medresenin tarihlendirilmesi konusunda farklı görüşler bulunsa da, Osmanlı vakıf kayıtlarında “**Sitte Radiye/Raziye Mescidi**” veya “**Cami**” olarak bahsedilir.

Gabriel, medresenin Kutbeddin'in annesi **Sitti Radawiye (Raziye Sultan)** tarafından 1239-1260 yılları arasında yaptırıldığını belirtirken, **Ara Altun** ve **F. İlter**, medresenin Kutbeddin İlgazi tarafından **1176-1185 yılları arasında** inşa edildiğini savunur. Metin Sözen de bu iddiayı destekler. Medresenin güney girişinin doğusundaki pencerelerin üstündeki vakfiye tarihine göre türbeyi de içeren yapının 602/1206 yılından sonrasına ait olamayacağı göz önüne alındığında, yapı topluluğunun türbede medfun Artuklu Sultanı Kutbeddin İlgazi'nin hükümrân olduğu **1176-1184 yılları arasında annesi için yaptırıldığı** düşünülmektedir. Bu da medresenin, Artuklu hanedanının hem eğitim hem de ailevi önemine vurgu yapar.

Çizim 2: Hatuniye Medresesi (M. Baran Arşivi'nden)⁹

Hatuniye Medresesi ve Türbenin Güney Cepheden Görünüş

⁹ Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 9/1 2020 s. 455-486, TÜRKİY

Hatuniye Medresesi ve Türbenin Doğu Cepheden Görünüş

Türbenin Mimari ve Süsleme Özellikleri:

Türbe, Mardin merkez Savurkapı Mahallesi'ndeki Hatuniye Medresesi olarak da bilinen Sitti Radviye Medresesi'nin bünyesinde yer almaktadır. Medrese mevcut kalıntılara göre kuzey güney yönünde uzanan dörtgen bir forma sahip olup iki eyvanlı ve açık avlulu medreseler grubunda yer almaktadır. Mevcut kalıntılardan medresenin iki katlı olduğu anlaşılmaktadır. Türbe, medresenin güneydoğusunda yer almaktadır. Mescit olarak kullanılan ana eyvanın kuzeydoğusundaki kapı açıklığından türbeye girilmektedir. Dönemle ilgili detaylı bilgiye.¹⁰

Hatuniye Medresesi, Türbe İçi, Kabirlerin Genel Görünüş.¹¹

¹⁰ <https://www.talatsimdi.com/vakifsehirartuklumardin.aspx>

¹¹ Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 9/1 2020 s. 455-486, TÜRKİYE

Necmeddin Alpı ayrıca Kızıltepe’de iki minareli büyük ve zarif bir cami yaptırmıştır¹². Ulu Camii Vakıfnamesinde iki minareli olduğu ifade ediliyor. Doğu tarafındaki minare hala varlığını koruyorsa da batı tarafındaki minare Artuklular gibi bir Türk Komutan olan Timur tarafından tahrip edilmiştir.

Kızıltepe Ulucami Restorasyonu 2015 yılında başlanmıştır.

TARİHİ SAVURKAPI HAMAMI (BAB’IL SUR HAMAMI)

Sitti Radviyye (Raziye Sultan) Medresesi’nin güneyinde bulunan hamam Artuklu eseridir ve dikdörtgene yakın bir alanı kaplamaktadır. Sitti Radviyye Medresesi’nin 1206 tarihli, duvara kazılı vakfiyesinde anılan yapılar arasında ilk sırayı hamamın aldığı göz önünde bulundurularak, hamamın medresenin inşa edildiği 1176/77 yılları civarında yapılmış olduğu tahmin edilmektedir.

12 Mardin Tarihi Abdulgani Efendi(Abdulgani Fahiri Bulduk)Yayına Hazırlayan Burhan Zengin Nisan 1999 s.64

6-M.S. 1184-1201: Artuklu Hüsameddin Yavlak Arslan Döneminde Mardin

Mardin Artuklu Emirliği, **Kutbeddin II. İlgazi'nin 1184 yılındaki vefatıyla** zorlu bir döneme girdi. Yerine geçen oğlu **Hüsameddin Yavlak Arslan**, devleti idare etmek için çok küçüktü. Bu durum üzerine dayısı, Ahlatşahi Sökmen, Yavlak Arslan'a naiplik yapması için güvendiği adamı **Nizameddin Alp Kuş'u** görevlendirdi. Ahlatşahi II. Sökmen'in İlgazi'nin dayısı olması nedeniyle, Artuklular bu dönemde bir süre Ahlatşahların himayesine girdi.

Bu hassas dönemde **Selahaddin Eyyûbî**, Meyyafarikin'i Artuklular'dan almayı başardı. Ancak **Selahaddin Eyyûbî'nin 4 Mart 1193'te ölümüyle** Mardin Artukluları bir nebze olsun rahat bir nefes aldı. Alp Kuş'un Meyyafarikin'i geri alması üzerine, yeni Eyyûbî hükümdarı **el-Melikü'l-Âdil** Mardin'i kuşattı. Musul Atabeyi Arslanşah'ın, el-Âdil'in kendisini de tehdit edeceğini düşünerek Mardin Artuklularına yardım etmesiyle durum değişti.

Kuşatma nedeniyle Mardin'de erzak tükenmiş ve salgın hastalıklar baş göstermişti. Nizameddin Alp Kuş, kuşatmayı yöneten el-Kâmil'e, şehre sadece karınlarını doyuracak kadar yiyecek girmesi karşılığında şehri teslim etmeyi teklif etti. Ancak Musul Emiri'nin yardıma geldiği duyulunca, Artuklular şehri teslim etmekten vazgeçerek direnmeye devam ettiler. Mardin kalesi önünde yapılan savaşta Eyyûbîler yenilip kuşatmayı bırakmak zorunda kaldılar (1199).

Ancak Eyyûbîler bu geri çekilmeyi unutmadılar. **1202 yılında el-Âdil'in oğlu el-Melikü'l-Eşref** kalabalık bir orduyla Mardin'i yeniden kuşattı, Mardin'e bağlı köy ve kasabaları yağmaladı. Artuklular bu zor durumdan Halep Eyyûbî

hükümdarı el-Melikü’z-Zahir’in araya girmesiyle kurtuldu ve onun aracılığı ile barış teklif ettiler. El-Âdil, ancak **150.000 dinar** gönderilmesi, Artuklu ülkesinde adına hutbe okutulup sikkelerin üstünde adının yazılması ve ihtiyaç halinde Eyyûbîlere askerî yardımda bulunulması şartıyla barışa razı oldu. Artuklular bu şartlar altında barışı kabul ederek Eyyûbîler’in tabi olmaları altına girdiler.

Hüsameddin Yavlak Arslan, bu büyük tehlikeyi atlattıktan sonra üç sene kadar yaşadı. **598 senesinde (M. 1201) henüz 28 yaşındayken vefat etti.** Mezarı büyük ihtimalle, dedesinin yaptırmış olduğu Hüsamiyye Medresesi’nde veya babasının yaptırmış olduğu Hatuniye Medresesi’nde bulunmaktadır.

Ahlatşahlar: Van Gölü Havzasının Güçlü Beyliği

Ahlatşahlar, Van Gölü’nün kuzeybatısında yer alan Ahlat ve çevresinde **12. yüzyıl başlarında kurulmuş bir Türk beyliğidir.** Beyliğin asıl kurucusu **Sökmen el-Kutbî**’dir. Türk beylikleri arasında siyasi faaliyetler sürerken, evlilik yoluyla akrabalık kurma ve ilişkileri geliştirme geleneği yaygınlaşmıştır. Ahlatşah Sökmen’in kız kardeşi ile Mardin Artuklu Emiri Necmeddin Alpı’nın evlenmesi, bu akrabalık bağının kurulmasına vesile olmuştur. Bu evlilikler, bölgedeki siyasi dengeyi şekillendirmede önemli rol oynamıştır.

Hüsameddin Yavlak Arslan Döneminde Vergi Düzenlemeleri

Mardin Ulu Camisi Doğu Duvarındaki vergi kitabesi

Yukarıda verilen kitabe metni birçok müellif tarafından eserlerine alınmış ve günümüz konuşma metnine dönüştürülmüştür. Müellifler yazının bazı kısımları okunamadığı için ihtilafa düşmüşler, ancak sonuç olarak aşağıdaki metinde ortak bir noktaya varıldığı kanaatine varılmıştır.

Metnin Tercümesi:

“Bu büyük başkomutan, adil, mesut, muvaffak, dinin nizamı, İslam’ın ve Müslümanların pazusu, adaleti diriltten, Emîrû’l-Mü’minin’in velisi olan, Abdulah oğlu Ebu’l-Mansur Alp Kuş (Hüsameddin Yavlak Arslan yaşı küçük olduğu için vasi olan kişi dayısı Sökmen’in kölesi)

Allah ona yardımını artırsın - Ahiret gününde bol kazanç elde etmek, Allah Teâlâ’nın sevabını istemek için, efendimiz, dinin kılıcı, Emirü’l-Mü’minin’in yardımcısı olsun,

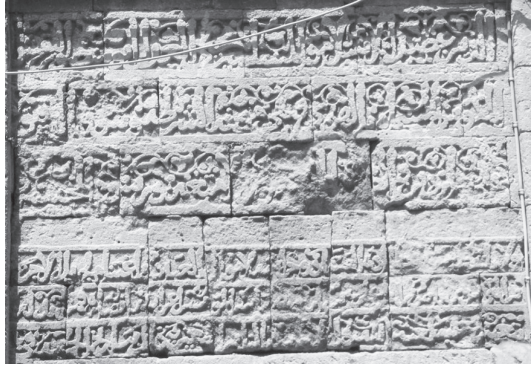
Artuk oğlu Temurtaş oğlu Alpı oğlu İlgazi oğlu Yavlak Arslan’ı anarak.

Allah ona yardımını artırsın - bir sadakası olarak, hüküm (Fıkıh) kitaplarının açıkladığı gibi Mardin’de ‘heva’ diye isimlendirilen meûn (bir çeşit erzak vergisi olan bu vergi, şehirlerin etrafında olan bostanlardan tahsil edilen baklagillerden, bağların, sebzelerin, meyvelerin hepsinden alındığı gibi, odun ve kömür gibi mallardan da alınırdı.

Bu vergiden fakir zengin her kes sorumluydu.) ve müküs (Müküs: Vergi tahsili, gümrük resmi, bağ anlamına gelen ‘meks’ kelimesinin çoğulu olan Müküs, Ortaçağ İslam devletlerinde uygulanan ve halkın memnun olmadığı oldukça ağır bir vergi) vergileri ile şurta, un çarşısı... Çarşısı, ma’sara (zeytin veya üzüm sıkılan yer) elbise ve meyve ile hayvan pazarından... Mallarından, hisbe (Hisbe: Ortaçağ İslam devletlerinde genel ahlaki ve kamu düzeninin koruma faaliyetlerini yürüten müesseseyi ifade etmekte kullanılan bir terim olup, bu işle görevli memura ‘Muhtesib’ denir. Görev alanı geniş olmakla birlikte Muhtesibler çarşı ve pazarlarda fiyatların kontrolü, her türlü meslek ahlakının ihlali, işçi-işveren anlaşmazlıkları, ahlaka mugayir davranışların takibi gibi konularla ilgilenmekteydi.) vali, kadı ve onlara tabi olanların aldıkları vergilerin kaldırılmasını (iskatını) emrettiği şeydir. Kimse bundan sonra fesada dönmesin ve Müslümanların malları korunsun. Her kim işittikten sonra vasiyeti değiştirirse, günah ancak onun değiştirenlerin boynunadır. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir ve hakkıyla bilendir. Ve kim buna muhalefet eder ve değiştirirse Allah’ın ve meleklerinin ve bütün insanların laneti üzerine olsun. Ve bu, Peygamberimiz Muhammed’in -Allah’ın salatı üzerine olsun- Hicretin 582 (1186) yılının Muharrem (Nisan) ayının son on gününün Cuması tarihinde (oldu).”

Kitabenin soldaki (A) kısmı (Son beş satırı S. Kucur Arşivi-2007)
Kitabe ve Resimler¹³

Kitabenin sağdaki (B) kısmı (S. Kucur Arşivi-2007)

Yukarıda ayrıntıları verilen kitabe, Kutbeddin II. İlgazi'nin oğlu Hüsameddin Yavlak Arslan döneminde Mardin'de toplanmakta

Hüsameddin Yavlak Arslan Döneminde Mardin: Siyasi Dinamikler ve Vergi Muafiyeti

Mardin Ulu Cami'de bulunan ve **Muharrem 582 (Nisan 1186) tarihli Vergi Muafiyeti Kitabesi**, Hüsameddin Yavlak Arslan döneminin önemli bir belgesidir. Bu emirname, Artuklu kitabelerinde başka bir örneğine rastlanmayan bir detaya sahiptir: Artuklu Beyliği'nin yönetimine atanan köle kökenli **Alp Kuş'un adının, Artuklu Meliki Yavlak Arslan'ın isminden önce, bir hükümdar gibi sıfat ve unvanla yazılmış olmasıdır.**

13 T.C. MARMARA ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI ARTUKLU KİTABELERİ (1102-1409) YÜKSEK LİSANS TEZİ HÜSEYİN KARAÇAM

Dönemin müelliflerinden **Ebü'l-Ezrak**, Kutbeddin II İlgazi'nin Meyyafarikin'de (Silvan) H. 571-2 (1175-6) yılında tahta geçtiği zaman, memlekette toplanan vergilerin kaldırılması emrini verdiğini, bu emirle büyük kutlamalar yapıldığını ve emirnamenin şehrin kapısına yazılıp ilan edildiğini aktarmaktadır. **Osman Turan** da bu bilgiden yola çıkarak, söz konusu emirnamenin oğlu Yavlak Arslan zamanında taşta yazdırılarak Mardin Ulu Camii'nin duvarına yontulduğunu kaydetmiştir.

Alp Kuş'un bu denli etkili olmasında, Hüsameddin Yavlak Arslan'ın yaşının küçük olması ve Alp Kuş'un annesiyle evlenmesi etkili olmuştur. Kitabede bu vergilerin kaldırılmasının Hüsameddin Yavlak Arslan'ın bir sadakası olduğu zikredilse de, teamüllere aykırı olarak Alp Kuş'un adının Artuklu hükümdarından önce yazılması ve ona atfedilen unvanlar, onun tam bir hükümdar gibi hareket ettiğini göstermektedir. **Ahlat Şahı II. Sökmen'in H. 581 (1185-86) yılında ölmesinden sonra**, Mardin Artuklularının yönetimini tamamen ele geçirdiği belirtilmektedir.

Hüsameddin Yavlak Arslan Döneminde Kullanılan Para ve Simgesel Anlamı

1184-1200 yılları arasında kullanılan Artuklu dirhemleri üzerinde dikkat çekici bir figür bulunmaktadır: **Bağdaş kurup oturmuş bir Türk savaşçısı**. Bu figürün **Mars'ı sembolize ettiği** düşünülmektedir. Türk ikonografisinde Mars, bir elinde kesik insan başı, diğer elinde kılıç tutan, miğferli (tulgalı), zincirli zırh giymiş, bağdaş kurup oturmuş bir savaşçı olarak tasvir edilmiştir. Türk Mitolojisindeki adı **Kızagan Tengri** olan Mars figürü, bu sikkeler aracılığıyla Artuklu gücünü ve savaşçı kimliğini yansıtmaktadır.

7-M.S. 1201-1239: Artuklu Mansur Nasreddin (Artuk Arslan) Döneminde Mardin

Hüsameddin Yavlak Arslan'ın 1201 yılında vefatının ardından, Mardin Artuklu tahtına oğlu **Mansur Nasreddin Artuk Arslan** geçti. Ancak, kendisi henüz çocuk yaşta olduğu için, devletin yönetim işleri vasisi olan Ahlatşahlar Meliki II. Sökmen'in kölesi **Nizameddin el-Bakış (Alp Kuş)** tarafından yürütülüyordu.

II. Sökmen'in ölümüyle birlikte Nizameddin el-Bakış'ın Artuklulara ait unvanları pervasızca kullanmaya başlaması ve başına buyruk hareket etmesi, genç hükümdar Mansur Nasreddin'i rahatsız etti. Nihayet **H. 601 (M. 1205)** yılında Nizameddin el-Bakış hastalandığında, Mansur Nasreddin onu ziyaret etti. Ayrılırken önce kendisine yol gösteren köle Lu'lu'yu, ardından dönüp Nizameddin el-Bakış'ı öldürerek kendisini bu vesayetten kurtardı. Bazı müellifler bu eylemi olumsuz değerlendirse de, diğer kaynaklar Mansur Nasreddin Artuk Arslan'ın **bilgin, faziletli, takva sahibi, bir gün oruçlu bir gün oruçsuz yaşayan ve fakirlere karşı cömert** bir kişiliğe sahip olduğunu belirtmektedir.

İlim ve İrfana Verilen Önem: Kızıltepe Ulu Cami ve Gözlemevi

Nasreddin Artuk Arslan dönemi, Artuklu tarihinde **ilim ve irfana en büyük önemin verildiği** bir zaman dilimi olarak öne çıkar. Bu dönemde inşa edilen **Kızıltepe (Düneysir) Ulu Cami, medrese ve medrese içinde yapılan gözlemevi**, döneminin çok ilerisinde yapılar olarak kabul edilir. Özellikle Kızıltepe Ulu Camisi'nin mihrabı, **Türk taş işçiliğinin zirve eserlerinden** biri olarak gösterilmektedir.

Kızıltepe Ulu Camisi Mihrabından genel görünüm¹⁴

¹⁴ Marmara Üniversitesi Araştırma Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Artuklu Kitabeleri (1102-1409) Yüksek Lisans Tezi Hüseyin Karacam İstanbul 2012

Resimde bulunan mihrapta çepeçevre kitabeler (Ayetler) bulunmaktadır. Cami hakkındaki detaylı bilgiler, A. Gabriel, Altun, Katip Ferdi caminin yanında Artuk Arslan'ın Medrese-i Ali'yi (Ulu Medrese) inşa ettiğini yazmaktadırlar.

Mihrap çukurunun alt kısmında kitabenin Türkçe tercümesi; “Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, Allah Teâlâ'nın rahmetine muhtaç fakir kul, Artuk oğlu İlgazi oğlu Timurtaş oğlu Alpı oğlu, İlgazi oğlu Ebu'l-Feth Artuk Arslan'ın -Allah onu (ne yaptığı) kabul etsin- kardeşi Hüsameddin Melikü's-Saîd Yavlak Arslan'ın -Allah ona rahmet etsin- inşa ettiği imaretin (caminin) tamamlanmasına gönüllü olduğu şeydir. Ve bu, 601 yılının Muharrem'inde (Ağustos-Eylül 1204).”

Mansur Nasıreddin Artuk Arslan H. 633 (M. 1239) senesinde vefat etmiştir. Mezarı Mardin'de yaptırdığı Medresesinde metfundur. Medrese, Şehidiye Mahallesi, Cumhuriyet Caddesi üzerinde yer almaktadır. Sağlam olan yapı hem ibadete hem de ziyarete açıktır.

Şehidiye Medresesi Genel Görünüş

Şehidiye Medresesi Vakıflar İdaresi tarafından kiralanan alanlar

Şehidiye Medresesi Güneydeki Türbenin Üstten Görünüşü

Şehidye Medresesi Güneydeki Türbenin İçten Görünüşü¹⁵

El-Melik el-Mansur Nasır el-Din Artuk Arslan bu Medreseye bitişik olan türbeye gömülmüştür. Türbenin mezar sandukaları 1925 senesinde Mardin valisi Tevfik Hadi Baysal zamanında kaldırılarak yerle bir edildi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen üç yasa, hukuk devletinin temeli ve Cumhuriyet'in yol haritası niteliğindedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin sonsuza kadar yaşatılması için kabul edilen yasaların, (kabul edilen ilk kanunla, dinin ve ordunun siyaset aracı olarak kullanılmasının önlenmesi amaçlanmış) Şeriye ve Evkaf Bakanlığı kaldırılmış; Şeyhülislamlık, şeri mahkemeler ve fetva usulü tarihe karışmıştır. 2 Eylül 1925 tarihli kararname ile tekke ve zaviyelerin kapatılması kararı alındı. Ceza yaptırımı içeren yasanın çıkması, Refik Bey ve arkadaşlarının hazırladığı 677 sayılı yasa önerisinin 30 Kasım 1925 günü mecliste tartışılması sonucu yürürlüğe girdi. Dönemin Mardin valisi Tevfik Hadi Baysal tarafından, yasanın lafzı ve ruhuna bakmadan yanlış yorumlanmış olması sonucu, Anadolu Fatihî Sultan Alparslan'ın canpareleri Artuklu Türklerinin Anadolu'da kurmuş olduğu bu şehirdeki varlıklarına büyük bir zarar vermiştir. Malazgirt Zaferi sonrası Anadolu'da kurulan siyasi teşekküllerden biri olan Artuklular, hâkim oldukları bölgelerde, çoğu günümüze de ulaşan önemli imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Hasankeyf, Diyarbakır, Mardin, Silvan ve Kızıltepe sahasında yaptırdıkları cami, medrese, köprü ve saraylar ile Güneydoğu Anadolu bölgesini bir kültür ve ticaret merkezi haline getirmişler, yine yaptırdıkları abidevi kale ve burçlarla da Türk savunma mimarisinin en güzel örneklerini bizlere miras bırakmışlardır.

¹⁵ Yukarda verilen son üç resim Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 9/1 2020 s. 455-486, TÜRKİYE

El-Melik el-Mansur Nasır el-Din Artuk Arslan, bu medreseye bitişik olan türbeye gömülmüştür. Türbenin mezar sandukaları 1925 senesinde Mardin valisi Tevfik Hadi Baysal zamanında kaldırılarak yerle bir edilmesi, Türk tarihine vurulmuş en büyük darbedir. Türklük adına Türk varlıklarına bundan daha büyük kötülük olamaz. Daha detaylı bilgilere dipnottaki adresten ulaşabilirsiniz¹⁶

Şehidiye Medresemizin Giriş Kapısındaki Kitabelerin Değerlendirmesi

Şehidiye Medresesi vakfiye kitabesinden genel görünüm.¹⁷

“Efendimiz, Emirü’l-Mü’minin yardımcısı, Artuk oğlu İlgazi oğlu Temürtaş oğlu Alpı oğlu İlgazi oğlu Artuk Arslan oğlu Sultan Melik Sa’id Necmü’-d-dünya ve’-d-din Gazi –Allah ona yardımını artırsın mülkünü ve ikbalini, dünyada ve ahirette yüceliğini daim kılsın– Bu mübarek medresenin vakfının yazılmasını emretti. İmaretin ihtiyaçları ve Sultan Şehid Melik Mansûr’un meşheddeki türbesinde bulunan son ferrâşlara... tertip üzere Kurân okuyanlara, şer’i ilimler ile uğraşanlara, tahsil gören ve orada iştilal eden medrese talebelerine, kurrâ,... sufilere...

Mardin dağı yakınındaki bağın tamamı, Ma’şer vadisinde... diye bilinen değirmen evi ve onun müstemilatının tamamı, Ma’şer vadisinde Yamâkiyye diye bilinen değirmen evinin tamamı,... Mardin dağında Büveyd diye bilinen değirmen evinin tamamı,... Keferu Rammân’da..., hamamın, Düneysir’de Hadfiyye(?) diye bilinen iki bahçenin tamamı, onlara bitişik hanın tamamı, Harzem’deki boyahane dükkanının tamamı, Medrese önündeki Süknâ diye zikredilen... evin tamamı,...’nın tamamı....., Harzem vadisinde

¹⁶ <https://www.talatsimdi.com/vakifsehirartuklumardin.aspx>

¹⁷ Kaynak: ARTUKLU KİTABELERİ (1102-1409)YÜKSEK LİSANS TEZİHÜSEYİN KARAÇAM

ziraat (alanlarının)..., üzerindeki değirmen evi ve müştemilatının tamamının 4/3'ünün tamamı, Harezm vadisindeki değirmen evinin tamamının 3/2'sinin tamamı, mezkur medresedeki... 'nın tamamı, Mardin sahrasındaki... bağının yarısının tamamı, Mardin'de Tell Kabân'daki "الغراق" yarısının tamamı, birbirine bitişik iki hamamın tamamı, ... diye bilinen değirmenin tamamı, ındaki değirmenin gelirleriyle birlikte 3/1'nin tamamı, mezkur medresenin minaresi (?),....., efendimiz Sultan Melik Sa'îd Necmü'd-dünya ve'd-din'in yaptırdığı, mezkur medresenin doğusundaki marangozlar çarşısının başındaki 16 dükkanın tamamı.....,meşhed..... 12 dükkanın 3/1'nin tamamı..... Şeyh... 'nın türbesinde Kurân-ı Mecid'in okunmasını,, üzere her gece ve sabah Kurân,iki mabedden biri olan Şaffî mabedine sarf edilmesi (?) için her ay 40 dirhem, medresede meşgul olan, ona hizmet için düzenlemiş meşhed(?)..... bu..... Mardin rıtlının tamamı, nazırın gördüğü lüzum üzerezikredilen, her ayın ortasında 14 dirhem ve her gün yarım rıtl ekmek, her gün yarım rıtl ekmek ferrâşın hepsi içingünde yarım rıtl ekmekdirhem 10.....her ay 10 dirhem..... 10 dirhem, yarım rıtl.....10 dirhem, 8 (?) fincan buğday, mübarek Ramazan'da 1000 gümüş dirhem sayılması.”

Kitabede herhangi bir tarih bulunmasa da metin içinde geçmekte olan “el-Melikü's-Sa'îd Necmü'd-dünya ve'd-din” unvan ve lakabından, bu kitabenin Nâsırüddin Artuk Arslan'ın oğlu Necmüddin I. Gazi dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır. Yine kitabede medrese ve caminin yapımına ilişkin bir ibare bulunmayıp, Sultan Şehid Melik Mansûr Artuk Arslan'ın türbesinin bakımı için birtakım gelirlerin vakfedilmiş olması, bu medresenin daha önceden mevcut olduğunu göstermesi nedeniyle önemlidir. Buradan hareketle, medresenin bânisinin Nâsırüddin Artuk Arslan olduğunu ve oğlu Necmüddin I. Gazi zamanında medrese ve müştemilatına vakfedilen gelirlerin kitabesinin yazdırılmış olabileceğini söylemek mümkündür.

Vakıf kitabesine göre Şehidiye Medresesi ve müştemilatının bakım masrafları ile müderris, kurrâ, ferrâş (temizlikçi) gibi görevliler ve medresede eğitim gören talebelerin masraflarının karşılanmasına vakfedilen gelir kaynaklarının, personel miktarının daha önce incelenen Hatuniye Medresesinin vakıf gelirlerine oranla oldukça fazla olması dikkati çekmektedir. Bu durumun vâkıfın zenginliği ve hayırseverliğinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Öte yandan

vakfiyede, gelirlerin sayılmasının ardından medresede görevli kişilere verilecek günlük yiyeceklerin miktarı ve aylık alacakları maaşlar da ayrıntılı bir şekilde yazılmıştır. Caminin iki bölümünden Şafiîler için ayrılan kısmı için aylık 40 dirhemın yanı sıra, ne için tahsis edildiği okunamayan bir kalemde de Ramazan ayında harcanmak üzere 1000 gümüş dirhemın sarf edilmesi istenmiştir.

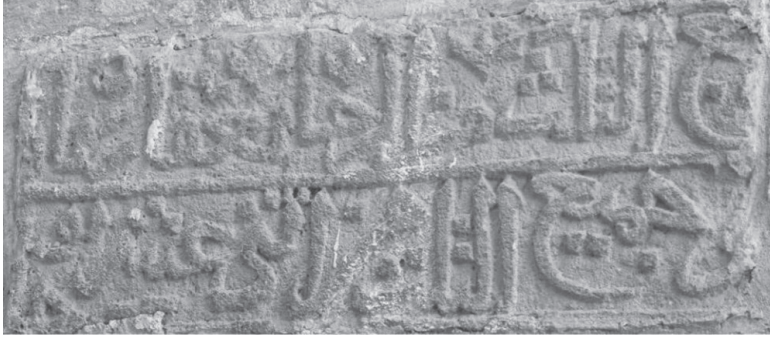
Kitabenin kapı alınlığında yer alan bölümünün durumu (metin içinde B)

XVI. yüzyıl Osmanlı tahrir defterlerinde de kaydına rastlanan vakfın, Ramazan 924 (Eylül 1518) tahririnde giderlerinin tamamını 16 kişiden oluşan kendi personeli ve 4 kişiden oluşan Şeyh Mahmûd-ı Türkî Mescidi ve Reyhânî Mescidinin personel maaşlarının oluşturduğu görülmektedir. (Tahrir defterindeki bilgiden hareketle, vakıf kitabesinde Kurân-ı Kerim okunması istenilen fakat adı tam olarak okunamayan şeyh türbesinin, Şeyh Mahmûd-ı Türkî'ye ait olduğu düşünülebilir.)

Vakıf kitabesi ile tahrir defterlerindeki gelirler karşılaştırıldığında ise, vakıf kitabesinde geçen yer ve değirmen isimlerinin neredeyse tamamının, tahrirlerde isimlerinin bulunmaması dikkati çekmektedir. Bunlardan sadece Harzem'in ismi geçmekle beraber, kitabede bir boyahane ve iki değirmenin vakfedildiği bölgeden, tahrir defterine bir bağ vakıf geliri olarak kaydedilmiştir. Bu durumun söz konusu vakıf yerlerinin zaman içinde harap olmasından veya adlarının değişmesinden kaynaklanmış olması muhtemeldir. Tahrirdeki gelir kaynaklarının vakfiyedikilerden daha fazla olması ise, daha sonra bu vakfa yeni gelir kaynaklarının vakfedildiğini göstermektedir. Öte yandan XVI. yüzyılda farklı tarihlerde yapılan dört tahrirde göre vakfın toplam geliri 86.941 akçe olup, vakıf faaliyetlerine daha sonraki dönemlerde devam etmiş ve XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar varlığını sürdürmüştür.

Kitabenin güney duvarındaki bölümünün durumu (metin içinde C)

Giriş kapısının kuzey duvarında bulunan kitabe parçası (metin içinde A)

Tarihi boyunca fazla müdahale görmüş ve orijinal durumundan çok şey kaybetmiştir; bir kısmı bugün cami olarak kullanılmaktadır. Mardin Artuklu Hükümdarı II. Kutbüddin İlgazi'nin saltanatı sırasında (1176-1184) annesi Sitti Raziyye tarafından yaptırılmış ve vakfiyesi 602 (1206) yılında kible cephesine kazdırılmıştır. Kutbüddin İlgazi'nin de bu medreseye gömülü olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Nitekim mihraplı ana eyvanın doğusunda tromplu kubbe ile örtülü ve mihraplı türbe mekânında iki sanduka bulunmaktadır. Türbedeki taş işçiliği ana eyvandaki gibi dikkat çekicidir. İki eyvanlı ve revaklı avlusu iki katlı bir medrese olarak düzenlenen yapı esas itibarıyla son derecede olgun bir plan şeması arz eder. Günümüzde ana eyvanın batısındaki odadan geçilen dolaylı bir girişe sahiptir. Vakfiye kitâbesi de dahil olmak üzere beton bir ara kat ve balkonlar eklenmiş olan bu bölümden, ana eyvanın arkasındaki revakı içine alacak biçimde bir duvar çekilerek bu kısımlar

mescide çevrilmiştir. Gerek ana eyvandaki gerekse türbedeki ince bir taş işçiliği sergileyen mihraplar da çeşitli boyalarla kaplanmış durumdadır. Bütün bu müdahale ve değişikliklere rağmen yapı Anadolu'nun en erken tarihli iki katlı, revaklı avlusunun üzeri açık, iki eyvanlı medresesi olarak mimarlık tarihi içindeki özel yerini korumaktadır.

Mardin Hatuniye Medresesi Vakfiyesi

Metnin Tercümesi:

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Âlim, âdil, dinin yardımcısı, İslam'ın yücesi, Müslümanların meliki, kâfir ve dinden dönenleri yok eden, sınır boylarının pehlivanı, semalar yücesi, Emirü'l-Mü'minîn'in destekçisi olan, Artuk oğlu İlgazi oğlu Temürtaş oğlu Alpı oğlu İlgazi oğlu efendimiz Diyâr-ı Bekr Şâhı, Sultan, Melikü'l-Mansûr, Ebu'l-Muzaffer Artuk Arslan, bu mübarek Hatuniye Medresesine Şâfiî talebelere (fukahâ eğitim?) ve icazet (verilmesi için), selefi olan es-Saîd (Yavlak Arslan) tarafından vakfedilen cihetlerin isimlerinin yazılmasını emretti -Allah onları rahmetiyle sulasın ve onlardan razı olsun.”

(Bu cihetler:) medresenin kible (güney) tarafındaki hamamın tamamı, (Medresenin hemen güneyinde bulunan hamam, Radviyye (Savur Kapı Hamamı ismiyle günümüze kadar gelmiştir.) Mardin'in doğusunda Benâbîl diye bilinen masbağa (boyahane) / masna'a (atölye) ve oranın Hüseyi adıyla bilinen mezarı, Mardin mülhakatından Nakrû'l-Kehf olarak bilinen yerleşim yeri (medârî) Sözlükte köy kasaba benzeri yerleşim yeri anlamına gelmektedir. Mardin şehrinde Mor Hisâs/Hassâs manastırı (İsminden de anlaşılacağı üzere bir Süryani manastırı ve çevresini içine alan bu bölgenin, günümüzde nereye tekabül ettiği tam olarak belirlenmemiştir. Artuk Arslan'ın selefi ve ağabeyi olan Hüsameddin Yavlak Arslan tarafından medreseye vakfedildiği, Artuk Arslan'ın bu vakfiyenin yazılması emrini vermiş olduğu kitabeden öğrenilen bir başka bilgidir. Ancak kitabede Yavlak Arslan'ın ismi doğrudan verilmemiş ve ona selefi es-sa'îd şeklinde atıf yapılmıştır.

Kitabeye göre medrese Şâfiî talebelerin eğitimi ve icazeti için vakfedilmiş olup, diğer mezheplerden öğrencilere eğitim verilip verilmediği, kitabenin bu bölümünün okunamayacak derecede tahrip olmasından dolayı anlaşılamamaktadır. Ancak medresede Hanefî müderrislerin de eğitim vermesi kuvvetle muhtemeldir. Keza Artukluların daha önce kurdukları medreselerde mensubu oldukları Hanefî mezhebinden müderrisler görevlendirdikleri gibi, Şâfiî mezhebine mensup müderrisleri de atadıkları görülmektedir. Mardin Ulu Camisi vakfiyesine medresede eğitim verecek müderrislerin Hanefî ve Şâfiî olmaları şartı koyulmuştur. Yine Hısnı Keyfa Artuklu meliki Kutbeddin II. Sökman, Âmid’de yaptırdığı Mesudiye Medresesini de dört mezhep fakihlerinin tedrisi için vakfetmiştir.

Kitabede dikkati çeken bir diğer unsur, Artuk Arslan için burada, Kızıltepe Ulu Camisi kitabesine nazaran daha şaşalı unvan ve sıfatlar kullanılmış olmasıdır. Keza vakfiyede, paralarında da görülen “el-Melikü’l-Mansur” unvanının yanı sıra, birçok övgü sıfatı ve “Sultan” unvanı da yer almaktadır. Yine H. 599 (1202-3) tarihli sikkelerinde bulunan “Meliku Diyâr-ı Bekr” unvanı da, kitabede “Şahu Diyâr-ı Bekr” şeklinde kullanılmıştır.

Öte yandan Hatuniye Medresesi vakfı Artuklular’dan Osmanlı’ya intikal etmiş olup, tahrir defterlerinde kaydı tutulmuştur. Osmanlıların bu bölgedeki ilk tahriri olan Ramazan 924 (Eylül 1518) tarihli tahririne göre vakfin gelirleri gayrimenkul kiralari, iki köyün ve bir mezarın malikâne hisselerinden oluşmaktadır. Vakıf yedi kişiden oluşan personel kadrosuna sahip olup, gelirlerin büyük bir kısmı maaş olarak bu kişilere verilmiş, bir kısmı da öğrenci ve levazımat harcamaları için ayrılmıştır.

Kitabedeki bilgilerle XVI. yüzyıl tahrir kayıtları karşılaştırıldığında medrese vakfının gelir kaynaklarından Benâbîl Boyahanesinin etrafında oluşan yerleşimden dolayı Benâbîl Köyüne dönüştüğü, onun mezarısı olan Hüseyi’den bahsedilmediği, Radviyye Hamamının aynen geçtiği, Mor Hisâs Manastırının adının ise bulunmadığı görülmektedir. Yine kitabede Nakrû’l-Kehf adıyla geçen “medârî”, Ramazan 924 (Eylül 1518) tahririnde mezra olarak kaydedilmiştir. Ayrıca ismi vakfiye kitabesinde bulunmayan Deyrû’l-Zağferan, aynı tahrirde mezra, H. 930 (1523-4) tahririnde ise köy olarak vakfin gelirleri arasında kaydedilmiştir. XVI. yüzyılda farklı yıllarda yapılan dört tahrirde göre vakfin gelirleri toplam 40,456 akçedir. Vakıf, faaliyetlerine daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiş ve bu durumunu XX. yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüştür.

Taşa yazılmış vakfiyelere rağmen ve Ayasofya için kılıç hakkı gerekçesini ileri sürmesi haklı ve yerindedir.

Anadolu'nun Fethi ile Bizans'tan alınan mülklerin üzerinde bulunan ibadethaneleri tabi olan gayrimüslimlere, kullanım amaçlı vermiş olduğunu tarihi bir gerçektir. Bu ibadethanelere aşağıdaki yasa ile mülkiyet hakkı verilirken Türk Vakıflarının özel mülkiyete geçişleri görmezden gelinmesi en ufak tabirle aymazlıktır.

2011 yılında Vakıflar Kanunu'na geçici 11. Maddenin eklenmesiyle, 2003 ve 2008 yıllarında atılan adımlara bir yenisi eklenerek Cemaat Vakıflarının el konulan mallarının iadesi, iadesi yapılamayan mallar içinse tazminat ödenmesinin yolunu açan önemli bir adım atılmıştır.

5737 sayılı vakıflar kanunu'nda belirtildiği üzere Cemaat vakıfları “vakfiyeleri olup olmadığına bakılmaksızın 2762 sayılı vakıflar kanunu gereğince tüzel kişilik kazanmış, mensupları Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olan Türkiye'deki gayrimüslim cemaatlere ait vakıfları” kapsamaktadır. Bu tanım doğrultusunda; Türkiye'deki Bulgar, Ermeni, Gürcü, Süryani ve Yahudi cemaatlerine ait 165 vakıf bulunmaktadır.) özellikle Mardin'de Sultan Alparslan'a ve torunları Artuklular için bir zulümdür. Artuklu Vakıfları talan edilirken, Artuklu vakıflarına ait mülklerin el değiştirmesi vicdanları sızlatmalıdır.

Vakfiye Kitabesinde aşınmadan dolayı okunmayan ve vâkıfın gelirlerinden birinin isminin geçtiği bölümünde XVI. Yüzyıl Osmanlı tahrirlerinde vakıf gelirlerinden biri olarak görülen Dayrı'l-Zafaran'ın adının bulunduğu kesin olmamakla birlikte her taşın altından Süryani izi koymakta mahir G. Akyüz Deyrülzafaran Manastırı'nın ismini Tarihi, Mardin 1998 adlı kitabına koyması çok manidar. Özellikle G. Akyüz vakfedilen mülkün Süryanilere ait olduğunu iddia etmesi eşyanın tabiatına aykırıdır. Artukluların dedesi Anadolu Fatih Sultan Alparslan tarafından, Bizans'tan kılıç hakkı olarak alınmış olduğunu göz önüne alması gerekmektedir. Bizans yönetimin Süryanilere söz konusu dönemde her türlü, zulmü reva gördüğü gerçeğini dönemin Süryani müellifleri tarafından kayıt altına alınmıştır. Artuklular bölgede, sağlanan can ve mal güvenliği ile vergi avantajları sonucu, Artuklu yönetimi altında yaşamak üzere gelen Müslüman olmayan tabilerine kullanım amacı ile tahsis edilen alanların geçici kullanım amaçlı olduğu belirtilmektedir. Bu konuda daha detaylı bilgilere dipnotta belirtilen adresteki müellifin bu konudaki kitabına ulaşarak okuyabilirsiniz.¹⁸

¹⁸ <https://www.talatsimdi.com/vakifsehirartuklumardin.aspx>

8-M.S. 1239-1260 Artuklu Said Necmeddin Gazi Döneminde Mardin

Mansur Nasreddin Artuk Arslan, 35 yıllık hükümdarlığından sonra yerine oğlu Said Necmeddin'in Mardin Artukluları'nın başına geçmesini sağladı. Kendi döneminde tedavüle koyduğu sikkelerde "el-Melik el-Said Necmeddin İlgazi" ve "el-Melik es-Said İlgazi" unvanlarıyla biliniyordu. El-Mustasım Abbasi, el-Melik ve -Nasır Yusuf Eyyubi ve el-Melik es-Salih Eyyubi ile bazı müşterek sikkeleri bulunmaktadır.

Artuklu Said Necmeddin Gazi'nin veziri, İsmail bin Ebi Sa'd bin Ali bin el-Mansur bin Muhammed bin el-Hüseyin eş-Şeybani el-Amidi'dir. Bu kişi "Amid" şehrine dair gayet güzel bir tarih yazmıştır. Faziletleri, olgunluğu ve yazı yazma maharetleri nedeniyle Melik Said'e vezir olmuştur. Ancak Amid tarihi eseri günümüze gelen nüshası bulunmamaktadır. Oğlu Şemseddin Muhammed, Mardin Hâkimi Melik Said'in oğlu Melik Muzaffer ile birlikte büyümüştür.

Said Necmeddin Gazi döneminde Hülâgû bin Çerkes (Cengiz) Han, Melik Said'in üzerine hücum edip gelince, Melik Said (Necmeddin Gazi) etrafında, kendisine bağlı halkla birlikte Mardin kalesine çekildiler. Kuşatma esnasında yapılan savaşlarda, halktan ve akrabalarından büyük kayıplar verildi. Melik Necmeddin Gazi bu sırada H. 658 (M. 1258) senesinde hastalıktan vefat etmiştir.

Bu dönemde Said Necmeddin Gazi, kaledeki sarayından şehri yönetmiştir. Artuklu Sarayının tam olarak nerede olduğu belli değildir. Halen Mardin Müzesi tarafından Mardin Kalesi'nde kazı devam etmektedir. Kazılar sonucunda saraya ait kısımlar bulunabilir.

İbni Kesir ve Müneccimbaşı H. 658 / M. 1259-60 yılında vefat eden Mardin Artuklu hanedanından Melik es-Said Necmeddin İlgazi'nin sarayın dehlizine defnedildiğini yazmaktadır. Gerek dehliz gerekse saray hakkında şimdilik hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Mardin Müzesi tarafından başlatılan kazı çalışmalarına, kaynak aktarılması sağlanması halinde, Mardin başka bir Türk eserine kavuşacaktır. Bu alanda medfun olunan Said Necmeddin İlgazi Bey'in mezarı orijinal hali ile halkın ziyaretine açılması ruhunu şad edecektir.

Harika bir bölüm! Mardin Artuklu Beyliği'nin son dönemlerindeki hükümdarları Said Necmeddin Gazi ve Muzaffer Ebulfeth Fahreddin Karaaslan dönemlerini çok detaylı ve ilgi çekici bir şekilde aktarmışsınız. Özellikle Moğol istilası, siyasi manevralar, vezirlerin rolü ve Artuklu kültürel mirasına eklenen yeni yapılar hakkındaki bilgiler çok değerli.

9-M.S. 1239-1260: Artuklu Said Necmeddin Gazi Döneminde Mardin

Mansur Nasreddin Artuk Arslan'ın 35 yıllık hükümdarlığından sonra, Mardin Artukluları'nın başına oğlu **Said Necmeddin** geçti. Kendi döneminde tedavüle koyduğu sikkelerde “el-Melik el-Said Necmeddin İlgazi” ve “el-Melik es-Said İlgazi” unvanlarını kullanmıştır. Ayrıca, Abbasi Halifesi el-Mustasım, Eyyûbî hükümdarları el-Melik ve -Nasır Yusuf Eyyubi ile el-Melik es-Salih Eyyubi ile bazı müşterek sikkeleri de bulunmaktadır.

Said Necmeddin Gazi'nin veziri, **İsmail bin Ebi Sa'd bin Ali bin el-Mansur bin Muhammed bin el-Hüseyn eş-Şeybani el-Amidi** idi. Bu vezir, “Amid” şehrine dair gayet güzel bir tarih yazmış, faziletleri, olgunluğu ve yazı yazma maharetleri sayesinde Melik Said'e vezir olmuştur. Ne yazık ki, bu değerli Amid tarihi eseri günümüze ulaşamamıştır. Vezirin oğlu Şemseddin Muhammed, Mardin Hâkimi Melik Said'in oğlu Melik Muzaffer ile birlikte büyümüştür.

Said Necmeddin Gazi dönemi, Moğol istilasının gölgesinde geçmiştir. Hülâgü bin Çerkes (Cengiz) Han'ın ordularıyla Melik Said'in üzerine gelmesi üzerine, Melik Said (Necmeddin Gazi) kendisine bağlı halkıyla birlikte Mardin Kalesi'ne çekilmiştir. Kuşatma esnasında yaşanan şiddetli çatışmalarda halktan ve Artuklu ailesinden büyük kayıplar verilmiştir. Melik Necmeddin Gazi, bu zorlu süreçte **H. 658 (M. 1258) yılında hastalıktan vefat etmiştir.**

Bu dönemde Said Necmeddin Gazi, şehri kaledeki sarayından yönetmiştir. Ancak Artuklu Sarayı'nın tam olarak nerede olduğu henüz belli değildir. Halen Mardin Müzesi tarafından Mardin Kalesi'nde kazı çalışmaları devam etmektedir ve bu kazılar sonucunda saraya ait kısımların bulunabileceği umulmaktadır. İbni Kesir ve Müneccimbaşı, H. 658 (M. 1259-60) yılında vefat eden Melik es-Said Necmeddin İlgazi'nin sarayın dehlizine defnedildiğini yazmaktadır. Gerek dehliz gerekse saray hakkında henüz bir bilgi bulunmamaktadır. Mardin Müzesi tarafından başlatılan kazı çalışmalarına gerekli kaynak aktarımı sağlanırsa, Mardin başka bir Türk eserine kavuşacak ve Said Necmeddin İlgazi Bey'in mezarı orijinal haliyle halkın ziyaretine açılarak ruhu şad edilecektir.

10-M.S. 1260-1292: Artuklu Muzaffer Ebulfeth Fahreddin Karaaslan Döneminde Mardin

Said Necmeddin Gazi'nin 1260 (1258) yılında ölümünden sonra, Bilecik'te vali olan oğlu **Melik Muzaffer**, bilinen adıyla “**Kara Arslan**”, babasının ölümünü duyduktan sonra üç gün matem tutmuştur. Mardin'i abluka altına alan **Hülâgü Han'a büyük hediyeler sunarak** takdirini kazanmış ve Mardin'in Melik Muzaffer Kara Arslan yönetimine geçmesine izin verilmiştir.

Hülagü Han 1265 senesinde ölmüş, cenazesi şamanist geleneklerine göre atı ve cariyeleri kurban edilerek yanına gömülmüştür. Mezarı Urmiye Gölü'ndeki bir adadadır. Hülagü Han'ın ölümüyle birlikte Mardin ve havalisi, İran'daki İlhanlı (Moğol) devletinin üçüncü hükümdarı ve Birinci İlhanlı Hükümdarı Hülâgû'nun oğlu **Teküder'in (Ahmed Bin Hülâgû)** payına düşmüştür.

Ahmed Han (Teküder), Hülâgû'nun on dört oğlundan biriydi ve annesi Konkırat beyinin kızı Kutuy Hatun'du. Çocukken Müslüman olmuş ve ağabeyi Abaka Han'ın hükümdarlığı döneminde Nihâvend ve Dinâver taraflarındaki yerleri yönetmiştir. 1282 (H. 681) senesinde Abaka Han'ın vefatından sonra İlhanlı tahtına geçse de, iki yıl kadar hüküm sürdükten sonra 1284 (H. 683) senesinde Abaka'nın oğlu Argûn Hân tarafından Horasan'da şehit edilmiştir.

Muzaffer Ebulfeth Fahreddin Karaaslan adına bastırıldığı paralarda "El Melik Muzaffer Kara Arslan" yazısı yer almaktadır. Bazı sikkeleri Hülagü Han ile müşterektir. Babasının veziri İsmail Amidi'nin kendisiyle büyüyen çocukluk arkadaşı **Muhammed**, erdemli, tedbirli ve akıllı bir kişi olup, Sultan Ahmet bin Hülagu Han ile ilişkileri üst seviyeye çıkarmıştır. Bu Vezir Muhammed, H. 681 (M. 1282) senesinde İslam birliğini sağlamak için Mısır Sultanı Melik el-Mansür Seyfuddin Kalavan tarafına elçi olarak gönderilmiş, ancak H. 682 (M. 1282) senesinde Sultan Ahmed'in şehit olmasından sonra Mısır'dan bir daha geri dönmemiştir.

Muzaffer Ebulfeth Fahreddin Karaaslan, Mardin'de **bir taş beyaz, bir taş siyah olarak Hanefi ve Şafilere özel inşa ettirdiği camilere** sahiptir. Ayrıca **Muzafferîye Medresesini** yaptırmış ve tarikat bağları için de bir zaviye bina ettirmiştir. Bazı Kurra Vakfiyeleri de bulunmaktadır. Fahreddin Kara Arslan, 1291 (H. 691) senesinde otuz üç senelik saltanattan sonra vefat etmiş ve Mardin'de yaptırdığı Muzafferîye Medresesi bahçesine defnedilmiştir.

Muzafferîye Medresesi ve Türbesi: Kayıp Bir Şaheser

Muzafferîye Medresesi, döneminin mimari açıdan emsalsiz bir eseri olarak bilinmesine rağmen günümüzde mevcut değildir. Kalenin eteğinde, Şar Mahallesi'nde, Artuklu Sultanı Melik Muzaffer Karaaslan tarafından 1260-1293 tarihleri arasında yaptırılmıştır. Mardinli ünlü tarihçi Ferdi Katip, "Mardin Artuklular Tarihi" adlı eserinde bu medresenin mimari açıdan dünyada eşsiz olduğunu anlatır.

Metin Sözen ve Ara Altun, medresenin 1317/1899-90 yılında yıktırıldığını iddia etseler de, 10 Cemaziyelahir 1315 / 6 Kasım 1897 tarihi itibarıyla medrese arsası üzerine halkın da yardımıyla cami ve Rüşdiyyenin inşasına

başlanmıştır. Gerek cami gerekse medrese yıkılmış ve bunların enkazı üzerine Osmanlılar döneminde 1899 yılında bir okul yapılmıştır. Bu durum, tarihi mirasın korunması ve modernleşme arasındaki hassas dengeyi bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Medresenin Mimari ve Süsleme Özellikleri: Max Van Berchem’e ait bir fotoğrafta Muzafferiye Medresesi açıkça görülmektedir. Fotoğrafa göre doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen bir forma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Konumu itibarıyla de kuzey-güney yönünde eğimli bir araziye inşa edildiği güneydeki payandalardan anlaşılmaktadır. Medrese beden duvarlarının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Kesme taş malzemeden inşa edilmiştir. Güney cephesinde belli aralıklarla sıralanmış üç adet payanda görülmektedir. Ortadaki payanda diğerlerine göre daha büyük olduğu anlaşılmaktadır. Yandaki payandalar yarım konik külah ile ortadaki payanda ise bir yarım kubbe ile örtülü olduğu görülmektedir.

Batı cephesinde bir adet, güney cephesinde ise iki adet açıklık görülmektedir. Medresede medfun olan Artuklu Sultanları ise medresenin banisi Melik Muzafer Kara Arslan b. Melik Said Necmüddin Gazi’dir.

Mardin’de Muzafferiye medresesi vakfı olan medrese arsasına bir cami-i şerif, bir de mektebi-i Rüşdiye inşasına müsaade-i mahsusa-i cenab-ı padişahi erzan buyrulduğuna natık Diyarbekir vilayet-i aliyyesine evkaf muhasebeciliği vekâletinden tahrirat tastir için Mektebi Kalemine ilmü haberi verilmiştir. Mardin’deki bu medrese sırasıyla Rüştîye mektebi, Lise, Kız Öğretmen Okulu, Ticaret Lisesi, Kız Meslek Lisesi olarak kullanılmıştır.

Muzafferiye Medresesi, Osmanlı döneminde, yenilenmesi yerine, Altunboğa Medresesi enkazından da taşlar alınarak ve medresenin mevcut taşlarını kullanarak, Rüşdiye Mektebini halkın katkıları ile yapması bir Artuklu eserinin talan edilmesinin başka bir örneğidir. Aşağıdaki resim Altunboğa Medresesi kapısı bu okula taşınmıştır.

Muzafferiye Medresesi Cumhuriyet döneminde de talan edilmeye devam edilmiş. Özel mülkiyete geçirilen bir kısım arazisi otele ve kuyumcular çarşısı ile kasaplar çarşısı olarak kullanılmakta olması çok hazin.

Gerek resimde görüldüğü gibi gerekse Zinciriye Medresesine (Sultan İsa) çıkılan merdivende bulunan istinat duvarının arkasında aşağıdaki resimde bulunan Muzafferîye Medresesinin bazı kısımlarının, inadına vakfedenin varlığını adeta haykırmaktadır.

Fotoğraf 1

Fotoğraf 2

Fotoğraf 3

Bu fotoğraflar İbrahim Yüksel tarafından çekilmiştir

Bu tarihi varlıkları ortaya çıkaran Mardin Milli Eğitim Müdürlüğü ve okul yöneticilerine ne kadar teşekkür etsek az. Milli Eğitim Müdürlüğüne bu çalışmaları tamamlaması için gereken kaynakların aktarılması için başta Milli Eğitim Bakanlığı, Mardin Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Artuklu Belediyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğünü sorumluluklarını yerine getirmeleri asli görevleridir.

Muzafferiyе Medresesi yerine inşa edilen Mekteb-i Rüşdiye

11-M.S. 1292-1294: Artuklu Şemsüddin Davud Döneminde Mardin

Mardin'i 33 yıl boyunca yöneten Muzaffer Kara Arslan'ın vefatının ardından, yerine işaret ettiği Melik Mansur'dan önce, diğer oğlu **Şemsüddin Davud** tahta geçti. Bazı tarihi kaynaklar Şemsüddin Davud'un tahta oturduğunu kaydetse de, Kâtip Ferdi gibi önemli bir tarihçi nedense onu eserinde göstermemiştir.

Şemsüddin Davud'un **H. 691 (M. 1292) tarihinde Mardin'i yönetmeye başladığı** ve bir yıl dokuz ay süren hükümdarlığının ardından **H. 693 (M. 1294) yılında vefat ettiği** bilinmektedir. Mezarı büyük olasılıkla babasının yaptırdığı Muzafferîye Medresesi'nde olsa da, dönemin kaynaklarında nerede medfun olduğuna dair kesin bir bilgiye rastlanmamıştır.

12-M.S. 1294-1312: Artuklu Mansur Necmeddin Gazi Döneminde Mardin

Kardeşi Şemsüddin Davud'un bir yıl dokuz aylık kısa hükümdarlığının ardından, Muzaffer Kara Arslan'ın diğer oğlu **Mansur Necmeddin Gazi**, Mardin Artukluları'nın başına geçti. **1294 yılında tahta çıkan** Mansur Necmeddin Gazi, Mardin'in imarına büyük önem verdi. Dönemin müelliflerinin yazdıklarından anlaşıldığı üzere, bu dönem aynı zamanda dünyevi zevklerin her türlüşünün yaşandığı bir devir olmuştur. Mansur Necmeddin Gazi, zamanının çoğunu **Firdevs Köşkünde** geçirmiş, şairleri ve sanatçıları himaye etmiştir.

Mansur Necmeddin, babası Fahreddin Karaarslan'ın siyasi çizgisini takip ederek **İlhanlılar'a tabi oldu** ve onlarla iyi ilişkiler kurarak devletin sürekliliğini sağladı. Bu dönemde İlhanlı Devleti'nin başında **Gâzân Han** bulunuyordu.

Melik Mansur Necmeddin Gazi'nin, yılın on iki ayını dört ayrı mekânda geçirdiği dönemin kaynaklarında görülmektedir:

1. **İlkbahar'da** üç ayını Diyarbakır'da, Dicle kenarında, **Sultan Yaylası** adıyla bilinen güzel bir yerde geçirirdi. Bu bölge, temiz ve ılımlı havası ve temiz sularıyla bilinirdi. Aynı kaynaklar, bu yerde türlü türlü sefaların yaşandığını da belirtmektedir. Dicle'nin karşı kıyısındaki bir kaynaktan su getiren künk sistemi ve divanhanesi ile **Evliya Çelebi'nin de önemine değindiği bir saray kalıntısıdır**. Dört eyvanlı şemaya sahip olan saray divanhanesinin güney eyvanında yer alan zengin mozaik ve çini süslemeli bir sel sebil, çini döşeli kanallarla eyvanların ortasındaki fiskiyeli ve yine gösterişli mozaik ve çinilerle kaplanmış sekizgen bir havuza ulaşmaktadır. Anadolu

Türk mimarisinde ilk defa görülen **renkli taş ve küp cam mozaikler** geometrik motifler oluşturmakta, aralarında da balık ve ördek figürleri bulunmaktadır. Bu detaylar, Mansur Necmeddin Gazi döneminin hem refah düzeyini hem de sanatsal zevkini gözler önüne sermektedir.

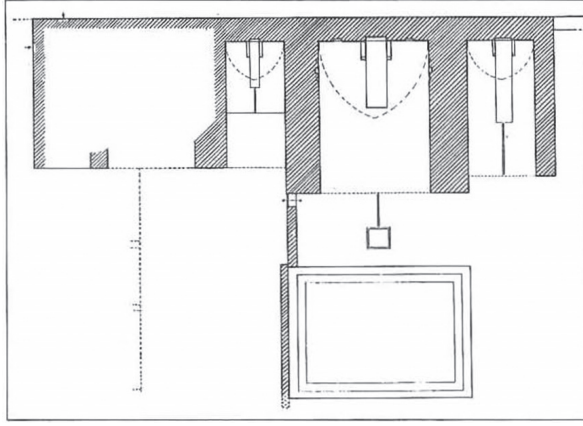
Melik Mansur Necmeddin Gazi Döneminde Yazlık Yaşam ve Firdevs Köşkü

Artuklu hükümdarı **Melik Mansur Necmeddin Gazi**, yaz aylarını, **H. 701 (M. 1302) yılında Mardin’de yaptırdığı Firdevs Köşkü’nde** geçirir ve oldukça eğlenceli bir hayat sürerdi. Köşkün kitabesi yakın zamana kadar varlığını sürdürmesine rağmen, yapı genellikle Melik Sâlih Necmeddin Mahmûd’a (1312-1364) atfedilmiştir. Ancak dönemin tarihçisi Kâtib Ferdî’nin, XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başlarında yaşayan Melik Mansur Necmeddin b. Karaaslan için “Yaz aylarını Firdevs Köşkü’nde geçirirdi” demesi, binanın daha önce inşa edilmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Kesin olan ise, **Firdevs Köşkü’nün bir Artuklu eseri** olduğudur.

Mardin’den Nusaybin’e giden yol üzerinde, eski Vali Konağı’nın yanında yer alan bu yapı, Artuklu mimarisinde önemli bir yere sahiptir. İki katlı olarak inşa edilen köşkün ikinci katında bir **cihannümâ** (manzara seyretme yeri) ve önünde bir havuz bulunmaktaydı. Şehre karşı konumlanmış, bahçe içinde yer alan bu havuz, bir duvarla köşkün diğer bölümlerinden ayrılmıştır.

Köşkün havuza bakan yüzünde, ortadaki diğerlerinden daha büyük ve cephesi dışa taşkın **üç eyvan** ile geniş bir oda yer almaktadır. Büyük bir konak şeklinde düzenlenen köşkün her üç eyvanında da çeşme nişleri, selsebiller (su akıtma

yerleri) ve duvar nişleri bulunurdu. Ortadaki büyük eyvan ise bir kanalla havuza bağlanmıştı. Eyvanların kuzeyinde yer alan bölüm, eyvan görünümünde olmasına rağmen iki katlı yapısıyla diğerlerinden ayrılırdı. Bu bölümün önüne, daha geç bir tarihte karma bir malzeme ile batıya doğru uzanan ve bitişik düzende yapılmış tonozlu mekânlar eklenmiştir. Ahır olarak kullanıldığı anlaşılan bu mekânların ve eyvan cephelerinin önü daha sonra bir duvarla kapatılmış ve böylece ikinci kat eklemeleriyle birlikte bahçenin bölünmesi, köşkün orijinal şeklinde önemli değişikliklere yol açmıştır.

Firdevs Köşkü planı

Firdevs Köşkü günümüze kadar ayakta kalan kısımları

Mardin ev mimarisinin gelişmiş ve büyük ölçülerde uygulanmış bir şekli olan Firdevs Köşkü'nde cihannümâ iki katlı mekânların üzerinde yer almakta ve binanın bütünüyle büyük uyum sağlamaktadır. Yapıdan bağımsız gibi görünen bahçedeki duvarın orijinal olduğu söylenebilir. Akkoyunlu mezar taşları ile

benzerlik gösteren eyvan selsebillerinin çeşme başlarındaki korkuluklar sanat tarihi açısından dikkat çekicidir. Yapıda kullanılan malzemenin çoğunluğu kesme taş olup bazı bölümlerde bunlara devşirme malzeme de eklenmiştir. Bugün içinde bir ailenin yaşadığı Firdevs Köşkü, şehir çıkışında kendi kaderine terk edilmiş olarak bulunmaktadır. Bu yapı bugün özel mülkiyete dönüşmüş ve Ensari ailesi tarafından, miras paylaşımı nedeniyle kaderine terk edilmiş olması çok hazin. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bu köşkü, Türk Mimari yapısının önemli bir örneği olarak gelecek nesillere aktarılması gerekmektedir.

1. Melik Mansur Necmeddin güz (Sonbahar) aylarında üç ay boyunca olgunlaşan meyvelerin olduğu dönemde Rışmil'de yaptırmış olduğu köşkte yaşantısını sürdürmüştür. Bu köşkün kalıntılarının araştırılması ve aslına uygun yapılması Türk Mimarisi açısından önemli bir kazanç olacaktır.
2. Melik Mansur Necmeddin kış aylarında üç ayını, Harzem'de geçirmiştir. Burası tarihlerde bilinen bir yerdir. Kitabü'r-Ravzateyn isimli eserinde, Harzem için yazılan bölümde, Artukluların en güzel kasırlarının, Darüz Ziyafe (Şölen Salonu) varlığından bahsetmektedir. Bu alanda büyük savaşların yaşandığını yine aynı eserde söz edilmekte ve bu köşlerin yıkılmış olduğundan söz edilmektedir.

Melik Mansur Necmeddin döneminde, kaledeki Artuklu eseri camiyi onardı. Kendi adına sikke bastırdı.

Kale Cami günümüze kadar gelen kalıntısı

Artuklu döneminde külliye şeklinde inşa edilen, cami ile bağlantılı vakfiyesi olan Mardin Kalesi’nde, yıkık vaziyette bulunan cami-i şerifi döneminde yenilediği mihrabındaki yazıdan anlaşılmaktadır. Mardin Müze Müdürlüğü bu eserle ilgili çalışmaları takdire şayandır. Ancak 2025 yılı Haziran ayına geldiğimiz bu günlerde halen bir arpa boyu yol alınmadığını görmek o kadar üzücüdür.

Mansur Necmeddin Gazi Döneminde Mardin’de Yapılan Hizmetler: Medreseler

Mansur Necmeddin Gazi dönemi, Mardin’in eğitim ve mimari gelişiminde önemli bir yer tutar. Bu dönemde inşa edilen medreseler, dönemin kültürel ve ilmi birikimini yansıtan önemli yapılarıdır.

Medreseler, Arapça kökenli bir kelime olup “okul” anlamına gelir. Çoğu kişi medreseleri yalnızca bir ibadethane olarak bilse de, bu kurumlar İslam hukuku (fıkıh), hadis, tefsir ve Arapça gibi dini ilimlerin yanı sıra, matematik, tıp ve astronomi gibi bilim dallarının da öğretildiği, günümüz üniversitelerine denk gelen kapsamlı eğitim kurumlarıydı. Anadolu’da eğitime verilen önemi simgeleyen medreselerin kapatılması, 1924’te devlet üniversitelerinin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Mardin’deki medreseler, ziyaretçilerine zengin bir kültürel şölen sunar ve tarihini bilenler için derin bir felsefi yolculuğa dönüşebilir.

Melik Mansur Medresesi (Merkez)

Mardin Gül Mahallesi’nin kuzeydoğusunda yer alan bu medrese, kaynaklarda **Şeyh Aban Şeyh Libben** ve **Haliliye Medresesi** olarak da geçmektedir. **Abdulgani Fahri Bulduk**, 1929 yılında yayımladığı kitabında, medresenin **1294-1303 yılları arasında** inşa edildiğini belirtmiştir. Ayrıca, bu medreseyi Melik zadelere (Artuklular) Halil’in inşa ettiğini ve Artuklu Meliki **Mansur Dördüncü Necmeddin Gazi’nin medresenin yer aldığı külliye de defnedildiğini** yazmıştır.

Haliliye Medresesi: Yeniden Gün Yüzüne Çıkan Tarih

Günümüzde Devrimci ailesinin evi olarak bilinen **Haliliye Medresesi**, yağan yağmur sonrası avlusunun yıkılmasıyla yeniden gün yüzüne çıkmıştır. Vakıflar Bölge Müdürü Metin Evsen döneminde külliye restore edilmiştir. Yenileme sürecinde, caminin altında ancak aşağı sokaktan ulaşılan medresenin de yenilendiği ve içindeki kiracıların çıkarıldığı görülmüştür.

Yenilenen Haliliye Medresesi ¹⁹

Mansuriye Medresesi: Kayıp Bir Tarihi Yapı ve Defin Gizemi

Mardin Kalesi'nin altında konumlandığı belirtilen **Mansuriye Medresesi**, İbn Kesir, İbn Tagriberdi ve Müneccimbaşı gibi tarihçilere göre **Necmeddin Gazi b. Melik Muzaffer Kara Arslan tarafından 1294-1312 yılları arasında** inşa edilmiştir.

Melik Mansur Necmeddin Gazi'nin 1312 yılındaki vefatının ardından nereye defnedildiğine dair kaynaklarda farklı görüşler yer almaktadır. İbn Tagriberdi ve Müneccimbaşı, Mansur Necmeddin Gazi'nin **Mansuriye Medresesi'ndeki bir odada medfun olduğunu** belirtirken, Abdüsselam Efendi onun amcasının oğlu Halil tarafından yaptırılan medreseye gömüldüğünü, Kâtip Ferdi ise Hüsamiye Medresesi'ne defnedildiğini iddia etmektedir. Ancak ilk kaynakların verdiği bilginin daha gerçekçi olduğu düşünülmektedir.

Mardin İçkalesi'nin altına denk gelecek şekilde bilinen dört önemli medrese bulunmaktadır: **Zinciriye Medresesi, Muzafferiyeye Medresesi, Şeyh Aban/Libben (Melik Mansur) Medresesi ve Marufiye Medresesi**. Muzafferiyeye ve Zinciriye Medreselerinin banileri belli olsa da, **Marufiye Medresesi'nin banisi bilinmemektedir**. Bu yapıların haricinde, kalenin kuzeydoğu ucunda ve mezarlık içinde **Şeyh Aban ya da Libben adıyla da bilinen Melik Mansur Medresesi'nin kalıntıları** mevcuttur. Bu medresenin 1312 yılında vefat eden II. Necmeddin Gazi b. Melik Muzaffer Kara Arslan tarafından yapılmış olması gerektiği düşünülmektedir. İbni Şeddad'ın zikrettiği Melik Mansur

¹⁹ İbrahim Yüksel

Medresesi, günümüzde Şehidiye Medresesi olarak da anılan yapıdır. Kitabesi bulunmamakla birlikte, Artukoğullarından Melik Mansur'un yaşadığı dönem ve mimari yapısından ötürü medresenin XIII. yüzyılın sonu veya XIV. yüzyılın başında yapıldığı anlaşılmaktadır.

Mansuriye Medresesi günümüze **harap bir durumda** ulaşmıştır ve bu nedenle planı tam olarak anlaşılamamıştır. Yalnızca güneydeki sağlam durumda olan bölümünün mescit olduğu bilinmektedir. Burada mihrap önünde çapraz tonozlu bir bölüm, yanlarda ise beşik tonozlu mekânlar bulunmaktadır. Kuzeydeki cephesi kapı ve pencerelerle dışa açılmakta olup, mekânın içerisinde bazı lahitler de vardır. Kâtip Ferdi de Melik Mansur Necmeddin'in (1294-1312) bu medresede gömülü olduğunu kaydetmektedir.

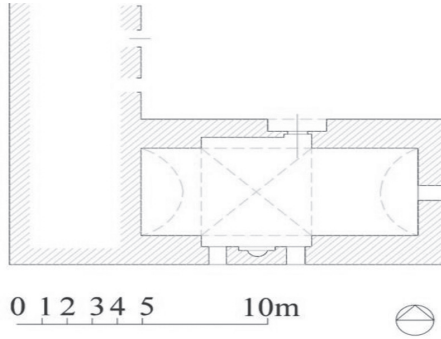
Haliliye Medresesi: Kimlik Karmaşası ve Kalıntılar

Ara Altun'un N. Göyünç'e dayanarak belirttiği gibi, İbni Şeddad'ın Kôlasiye Mahallesi'ndeki Melik Mansur Medresesi'nin varlığından bahsettiği görülmüştür. Ancak İbni Şeddad'ın Mardin'de varlığından bahsettiği medreseler dikkatlice incelendiğinde, Melik Mansur Medresesi'nin mahallesini belirtmediği anlaşılmaktadır. İbni Şeddad'a göre "... Medrese, Melik Mansur Artuk tarafından yaptırılmıştır. Öldüğünde oğlu Melik Said Necmeddin İlgazi buraya bir minber koydurmuş ve burada Cuma namazı kılınmıştır." İbni Şeddad'ın hakkında bilgi verdiği bu medresenin aslında **Şehidiye Medresesi** olduğu düşünülmektedir. Artuklu sultanlarının kullandığı "Melik Mansur" unvanı nedeniyle baniler arasında bir karışıklık yaşanmıştır.

Türbenin Mimari ve Süsleme Özellikleri (Haliliye Medresesi'ne ait olduğu anlaşılan kalıntı)

Yapının (muhtemelen Haliliye Medresesi'ne ait olan) küçük bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Mezarlığın içindeki yapıdan kalan kısımlar günümüzde mescit olarak hizmet vermektedir. Önünde küçük bir avlu bulunmaktadır. "L" formundaki kalıntının güney kanadı doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı bir mekân olup, moloz ve kesme taş malzemeden inşa edilmiştir. Yapıya kuzey cephenin ortasındaki kapıdan girilmektedir.

Bu detaylar, Mardin'deki tarihi medreselerin karmaşık tarihini, isimlerinin zamanla nasıl değiştiğini ve günümüze ulaşan kalıntıların taşıdığı önemi gözler önüne seriyor. Bu yapılar hakkında daha fazla bilgi edinmek için ne gibi çalışmalar yapılması gerektiğini düşünüyorsunuz?

Melik Mansur Medresesi Planı (M. Baran Arşivi'nden) ²⁰

Düz lentolu kapı açıklığının üzerinde sonradan yerleştirilmiş bir kitabe dikkati çekmektedir. İç mekân doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen bir düzenlemeye sahip olup üzeri ortada çapraz yanlarda beşik tonoz şeklinde üç bölümlü bir örtüye sahiptir. İç mekân, iki tanesi mihrabın her iki yanında bir tanesi de doğu duvarında olmak üzere düz lentolu üç adet pencere ile aydınlatılmaktadır. Pencerele dıştan üç dilimli bir kuşatma kemeri içine alınmıştır.

Melik Mansur (Şeyh Lübben) Medresesi Genel Görünüşü²¹

Kible duvarının ortasındaki mihrap yarım daire biçimli olup yuvarlak kemerlidir. Dıştan üç dilimli bir kuşatma kemer ile sınırlandırılmıştır. İç mekânın doğusunda mermer bir korkuluk içinde yine mermer malzemeden yapılmış “Şeyh Lübben”ın kabri bulunmaktadır. Bu kişinin kim olduğu belli değildir. Yapının batı kanadı ise kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı olup doğu cephesinde düz lentolu bir kapı ile iç mekânına girilmektedir. Kapının her iki yanında düz lentolu birer

²⁰ Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 9/1 2020 s. 455-486, TÜRKİYE

²¹ Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 9/1 2020 s. 455-486, TÜRKİYE

pencere vardır. Her iki mekânın önündeki avluda da mezarlar bulunmaktadır. mezarlar bulunmaktadır.

Melik Mansur (Şeyh Lübben) Medresesi İçten Görünüş13-

13-M.S. 1312: Artuklu Adil İmadeddin Ali Alpi Döneminde Mardin

Babası Melik Mansur Necmeddin Gazi'nin vefatından sonra Artuklu tahtına oğlu **Adil İmameddin Ali Alpi** geçti. Ancak hükümdarlığı çok kısa sürdü. Dönemin müelliflerinden İbn Hacer'e göre 17 gün, Ebu'l-Fida'ya göre 13 gün, Kâtip Ferdi'ye göre ise 18 gün süren saltanatının ardından **zehirlenerek öldürüldü**. Bu suikast, Kâtip Ferdi'nin manzumelerinde de rumuzla teyit edilmektedir.

Bu kısa dönemde muhtemelen iki vezir görev yapmaktaydı: **Emir Şucaüddin** ve **Emir İzzüddin**. Kâtip Ferdi, her iki vezirin de kendini iyi yetiştirmiş devlet adamları olduğunu kaydetmiştir.

14-M.S. 1312-1363: Artuklu Salih Şemseddin Döneminde Mardin

Adil İmameddin Ali'nin vefatından sonra, Artuklu tahtına kardeşi **Melikü's-Salih Şemseddin (Mahmud)** geçti. H. 1312 yılında sultan olan Melikü's-Salih, elli yıldan fazla süren hükümdarlığıyla Artuklu tarihinin **en uzun hüküm süren hükümdarı** unvanını aldı. Sikkelerinde "Sultan" unvanını kullanmıştır.

Melikü's-Salih Şemseddin devrinde, Artuklular ile Anadolu'daki diğer beylikler arasında dostane ilişkiler kuruldu. H. 748 (M. 1347) tarihinde **Eretna hükümdarı Alaeddin**, büyük oğlu Şeyh Hasan için Melikü's-Salih'in bir kızını istedi. Melikü's-Salih, bu evlilik bağıyla Orta Anadolu'da gücünü artıran Eretna

Devleti’ni, bölgede Artukluları sürekli tehdit eden Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenlerine karşı kullanabileceğini düşünüyordu. Ancak, Melikü’s-Salih kızını büyük bir çeyizle Sivas’a yolladığında, Şeyh Hasan hastalıktan vefat etti. Eretna hükümdarı Alaeddin, durumu açıklayan bir mektupla birlikte, Sivas’a kadar gelen gelini diğer oğlu Cafer’e nikâhladı. Melikü’s-Salih’in rızasını almak için de Eretnalıların elinde bulunan Artukluların eski merkezi **Harput’u onlara geri verdi.**

İlhanlıların 1336 yılında yıkılmasıyla Karakoyunlu ve Akkoyunlularına bağlı birçok Türkmen boyu Doğu Anadolu’da faaliyet göstermeye başladı. Melik es-Salih Şemseddin döneminde **adaletli bir yönetim** olduğu, kendisinin ilmi hayatına uygulayıp yaşayan, erdemli bir kişi olduğu dönemin müelliflerinden öğrenilmektedir. Bu dönemde hakkında çok sayıda övgü yazılmıştır.

Melik es-Salih Şemseddin döneminde Mısır, Şam, doğu ve batı bölgelerinde **bol miktarda ve bazıları hiç bilinmeyen malların ticareti** yapıldığı dönemin müellifleri tarafından kaydedilmiştir. Melik es-Salih Şemseddin’in erkek ve kız olmak üzere tam **yüz (100) çocuğu** dünyaya gelmiştir. Bu çocuklar içerisinde ünlü, seçkin, ata iyi binen ve pehlivan gibi olanlardan yanında ve önünde, yiğit ve sportmen kırk (40) erkek çocuğu ile at sürerdi. Çocukları, dinin gerektirdiği işlerde babalarına yardımcı olur, gece gündüz onunla vakit geçirirlerdi. Ayrıca gecenin üçte birini eşleriyle, diğer üçte ikisini ise uyku ve ibadetle geçirdiği rivayet olunmaktadır.

İbn-i Kesir, Melik Salih’in ömrünün 80 yaşından fazla, yönetim süresinin de 60 sene olduğunu beyan etse de, İbn Hacer buna itiraz ederek, onun genç yaşta tahta geçtiğini ve yönetim süresinin 54 yıl olduğunu yazmıştır. Tahta çıkış tarihi 1312 ve ölüm tarihi 1363 olduğuna göre, yönetimde bulunduğu sürenin **51 yıl** olması daha akla yakındır. Kâtip Ferdi, Melik Salih Şemseddin’in vefatını H. 766 (M. 1365) yılının Muharrem ayında olduğunu ve naaşının **Şehidiye Medresesi’ne defnedildiğini** kaydetmiştir.

Melik es-Salih Şemseddin, devlet yönetiminde işi ehline vermiş ve vezir olarak büyük alim **Cemaleddin Sencar’ı** görevlendirmiştir. Bu zat, Tebriz’de okumuş ve büyük bilginler ve sanatkarlar yetiştirmiştir. Baş Kadı (Kadı-i Kudat) olan Kâmil İman (Burhanüddin Mevsali), Allah dostlarından Şeyh Fethi Mevsali’ye mensup olup, dinine bağlı ve dinin emrettiği şeyleri titizlikle yerine getiren, erdemli bir kişi olduğu rivayet edilmektedir. Salih Şemseddin, Hacı Nureddin

b. Emir Osman, Emir Ali b. İlmuddin Sincari, Seyfeddin b. Emir Sungur, Emir Muhiddin b. Emir Müstakim, Tebriz’de ilim tahsil eden Cemaleddin Sincari ve Alpi b. Abdülaziz gibi isimleri vezir olarak istihdam etmiştir.

Melik es-Salih Şemseddin Döneminde Güzel Sanatlar ve Siyasi Olaylar

Melik es-Salih Şemseddin döneminde gönülle hitap eden sanat ve musikîye fazlasıyla önem verildiği için bu dönemde ünü ülke dışına taşan sanatçıların yetiştiği görülmektedir.

Bunlardan biri, sesi gayet güzel bir çalgıcı olan **Küteyle**’dir. Dönemin en önemli müzik adamlarından Safyüddin Abdülmümin’in birçok bestesini ezberlemiş ve icra etmiştir. Aynı zamanda güzel yazı yazmadaki mahareti, onun çok ünlenmesine vesile olmuş, Mısır Memlûklü Sultanı Seyfüddin Kalavan (Kılavun) özel görevle memur göndererek onu Mardin’den istemiş ve Mısır’a getirtmiştir. Sultan Kalavan, Küteyle’ye yüksek mevkiler vermiştir.

Melik es-Salih Şemseddin döneminde yetişen bir başka önemli müzik sanatçısı **Ali bin Abdullah el-Mardinî**’dir. Tüm müzik dallarında, özellikle ud çalmakta dönemin en önemli icracılarından olduğu için Mısır Memlûk Sultanı Nasır bin Kalavan (Kılavun) tarafından talep edilmiş ve H. 728 yılında sanatkar köle olarak Mısır’a getirilmiş, Sultanın büyük iltifatına mazhar olmuş ve yüksek mevkilerde görevlendirilmiştir. H. 740 yılında Nasır bin Kalavan’ın ölümünden sonra tövbekâr olan Ali bin Abdullah el-Mardinî, tüm musiki çalgılarını kırıp yok etmiştir. Beşeri ve dini ilimlerde kendini çok kısa zamanda yetiştirmiş, H. 753’te Şam, ardından Halep, H. 759 (M. 1358) yılında ikinci defa Şam, H. 761’de Hama, H. 762’de üçüncü kez Şam, ve H. 769 (M. 1368) yılında Mısır Valisi olmuştur.

Melik es-Salih Şemseddin Döneminde Siyasi ve İktisadi Olaylar

Döneminde bozulan düzeni ve başkaldıran aşiretleri itaat altına almış, elden çıkan Artuklu mülkü beldeleri tekrar ele geçirmiştir. Her gittiği yere kırk oğlu ile gitmekle ün salmıştır. Melik Şemseddin, saltanatı döneminde yönetimi altında bulunan illere oğullarını vali olarak görevlendirmiştir:

- 1. Diyarbekir (Diyarbakır)’a** vali olarak görevlendirilen oğulları Melik Nasır Muhammed, Ömer ve daha sonra Süleyman Diyarbekir’de vali iken vefat etmişlerdir. Kâtıp Ferdi, Süleyman’ın Ayn-ı Zevra Balıklı

Mescid civarında kaynak suyunun yakınında defnedildiğini kaydetmiştir. Emiri Ali Efendi de bu mevkide üstü yekpare mermer bir mezar olduğunu belirtmiştir.

2. **Sincar**'a tayin ettiği diğer oğlu Latif ve Raşid de burada vefat etmişlerdir.

3. **Ra'su'l-Ayn**'da diğer oğlu Burhaneddin ve bir müddet de Davut adlı oğlu valilik yapmışlardır. Burhaneddin Ra'su'l Ayn'da ahirete göçmüştür.

Salih Şemseddin döneminde bölgede **Memlüklerin baskın figür** olduğunu görmekteyiz. Tarihteki en büyük Müslüman-Türk devletlerinden biri olarak kabul edilen Memlükler (648-923/1250-1517), yönettikleri geniş coğrafyayı ve İslam dünyasının batısını korumak için büyük bir mücadele vermişlerdir. Memlüklerin, İlhanlılara tabi olan Mardin Artukluları ile olan bu mücadelesi büyük ihtilaflara yol açmıştır. **1315 yılında Memlüklerin Halep Valisi Şahabeddin Karatay**, Artuklu sınırlarına akınlar düzenlemiş ve **Mardin'i yağmalamıştır (H. 717/M. 1317)**. İlhanlı Hanı Olcayto'nun ölümünden sonra İlhanlı Devleti'nde karışıklıklar baş göstermiş ve bu dönemde Artuklu Devleti, İlhanlı (Moğol) desteğini kaybetmiştir.

Bu durumu lehine kullanan Türkmen lideri **Caca oğlu Alaeddin Bey, Amid'i (Diyarbakır) işgal etmiştir**. 1336 yılında İlhanlıların yıkılmasının ardından Mardin Artukluları desteksiz kalması nedeniyle bu kaybın önüne geçememiştir. Bu dönemde, Türk boylarından **Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri**, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine hâkim güç olmaya başlamışlardır. Artuklular da bu iki güç karşısında kendilerini korumaya çalışmış, İlhanlı Devleti yıkıldıktan sonra kendilerini İlhanlıların varisi olarak gören **Çobanoğluları'nın hâkimiyetlerini kabul etmişlerdir**.

Melik Salih Şahabettin Döneminde Siyasi Kararlar

Bu dönemde Artuklu yönetimi altında bulunan, özellikle Diyarbakır Ulu Camii'nin güneyinde yer alan Hanefiler kısmının doğusundaki ikinci kapısının solunda bulunan kitabelerden, halkın refahı için **vergi yükünün hafifletildiğini** görmekteyiz. Bu da Artuklu hükümdarlarının halkın refahına önem verdiğini ve bu politikanın bu dönemde de devam ettiğini göstermektedir.

Haneviler Kapısında bulunan vergi kitabesi (S. Kucur arşivi)

Melik Salih Şahabettin Döneminde Siyasi Kararlar ve Kitabelerin Önemi

Bu dönemde Artuklu yönetimi altında bulunan, özellikle Diyarbakır Ulu Camii'nin güneyinde yer alan Haneviler kısmının doğusundaki ikinci kapısının solunda bulunan kitabelerden, halkın refahı için **vergi yükünün hafifletildiğini** görmekteyiz. Bu da Artuklu hükümdarlarının halkın refahına önem verdiğini ve bu politikanın bu dönemde de devam ettiğini göstermektedir.

Kitabe Tercümesi:

- 1. Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.** (Bu) efendi, büyük sultan, Melik Sâlih Şems'in, tartılardan ve belirlenmiş olan şeylerden alınan vergilerin, olağanüstü vergilerin, külfetlerin ve kira kefaletinin korunmuş Âmid reâyası üzerinden kaldırılması, serbest bırakılması, devam edegelen adet ve kararlaştırılmış kurallara göre küçük ağırlıkların (kullanılmaya) devam etmesi için yüce, şerefli emriyle (yazılan) fermanıdır. Bu onlara verilen bir nimet ve ihsandır. Kahir devletin daim olması için edilen salih duaların kabulü ve onların mamur olması için bir taleptir. -Allah (onun) saltanatını daim kılsın, yerini ve onun mekânını ve gücünü Başak Yıldızına kadar yüceltsin. Uzak diyarlardaki şöhetini, keremini, boyunlardaki kolyeler gibi olan şerefli sadakalarını kaldırmassın. Mezkûr vilâyetteki Diyarbakır (Âmid'deki) valiler, nâibler, mutasarrıflar ve kâtipler (bu işten) sorumlu tutuldu. Fermanımız üzere bu emir mucebince ve muktezasınca bu iş (onlar

tarafından) yüklendi. Her kim işittikten sonra vasiyeti değiştirirse, günahı ancak onu değiştirenlerin boynunadır. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir ve hakkıyla bilendir. Ve bu 731 (1331) senesinin Recep (Nisan-Mayıs) ayında (oldu).

Değerlendirme: Bu kitabe, Mardin Artukluları'nın Âmid'deki(Diyarbakır) en erken tarihli kitabesidir ve Recep 731 (Nisan-Mayıs 1331) tarihinde Necmeddin I. Gazi'nin oğlu Mardin Artuklu Hükümdarı Şemsüddin Melik Sâlih'in, şehir ahalisinden toplanmakta olan birtakım vergilerin kaldırılması hususundaki emirnâmesini içermektedir. Kitabeye göre, tartı ve ölçeklerden alınan vergiler, gayrimüşru külfetler, olağanüstü durumlarda toplanan vergiler, karar kılınmış şeylerden alınan vergiler ve kira kefaletleri kaldırılmıştır. Ancak küçük ölçeklerle satılan mallardan alınan vergilerin adet üzerine alınmasına devam edilmesi istenerek, emirnâmenin uygulanması yine bölgenin idarî amirlerinin sorumluluğuna verilmiştir. Bu fermanın yayınlanmasındaki en önemli nedenin ise, o dönem Âmid'in (Diyarbakır) içinde bulunduğu olumsuz iktisadî koşullar olduğunu söylemek mümkündür.

Kitabe Tercümesi:

- Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu mübarek duvar, efendimiz Sultan Şehid Melik Mansur, oğlu, efendimiz Sultan Melik Sâlih Şemsü'd-dünya ve'd-din'in (saltanat) günlerinde Allah ona yardımlarını artırsın, güç, mülk sahibi efendi Hüsâmü'd-dünya ve'd-din'in yüce işaretiyle -Allah Teâla onu korusun-, Allah'ın rahmetine muhtaç fakir kul, dinin mücahidi, Salâhüddin oğlu Hacı Yusuf'un gözetiminde (1334-35) senesinde yenilenen H. 735 (1334-35).

Bu kitabeler, dönemin ekonomik koşullarını, hükümdarların halka yaklaşımını ve siyasi ilişkilerini anlamak için önemli birincil kaynaklardır. Melik Sâlih'in "es-Sultanü'l-A'zam" unvanını kullanması, Artuklu hükümdarları arasındaki unvan kullanımlarına dair önemli bir ayrıntıdır. Ayrıca, kitabelerdeki övgü sıfatlarının azlığı ve Melik Sâlih'in hayırseverliğine yapılan vurgu, hükümdarın kişisel özelliklerine dair ipuçları vermektedir.

Bu bilgiler, Artuklu tarihine ışık tutan çok değerli detaylar sunuyor. Bu döneme ait daha fazla bilgi edinmek için hangi kaynakları incelemeyi düşünüyorsunuz?

Kitabeden genel görünüm

Değerlendirme: Âmid’de bulunan Mardin Artuklularına ait ikinci kitabe özelliğini taşıyan mezkûr yazıt, bir duvarın yenilenmesi emrini içermektedir. Fakat kitabede bahsi geçen duvarın, yazıtın bulunduğu duvar olduğu konusunda şüpheler bulunmaktadır. B. Konyar, kitabenin bulunduğu duvarın bir sultana yakışmayacak derecede basit olduğunu söyleyerek, kitabenin büyük bir tamir sırasında buraya koyulmuş olabileceğini belirtmektedir.

Kitabenin gerçekten de bu duvara ait olmadığını anlaşılmaktadır. Keza kitabe bu duvarın yapımının anısına koyulmuş olsaydı, yazılı taşların ölçüleri duvara tam olarak uyması ve kitabenin duvarda daha nizami bir duruş sergilemesi gerekirdi. Hâlbuki yazıt duvarın ölçüsünden daha büyük olup, tek bir sıra olarak dizilememiş ve kitabenin sonundan üç blok taş uzun satırın altına yerleştirilmiştir. Yine yazılı taşlar ile duvar arasındaki harcın da gelişi güzel atıldığı görülmektedir. Böylesine büyük bir kitabenin, alelade konması beklenemeyeceği için, B. Konyar’ın belirttiği üzere, kitabenin başka bir duvara ya da yapıya ait olması kuvvetle muhtemeldir. Kitabeye göre duvar Şemsüddin Melik Sâlih’in saltanat günlerinde, Hüsâmüddin’in işaretiyle, Salâhaddin oğlu Hacı Mücâhidüddin Yusuf nezaretinde yenilenmiştir. Ancak Melik Sâlih’in dışındaki isimler hakkında kitabedekinden başka herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte duvarın yapılmasını işaret eden Hüsâmüddin’in, Âmid’te görev yapan nüfuzlu bir memur olduğu düşünülebilir. Yine kitabeye göre bina sürecini denetleyen görevli Hacı Mücâhidüddin Yusuf’un da Hüsâmüddin tarafından atanmış olması muhtemeldir. Nitekim (bi-nazarin=denetiminde/gözetiminde) terimi Türk İslam epigrafisinde, mütevellî ile eş anlamlı olan bina nazırları, mütevellîyi de denetleyen vakıf ve yönetici tarafından atanan kimseleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bu kişilerin görevi, inşa sürecini denetlemek, para ve malzeme desteği sağlamak,

yapının amacına uygun bir şekilde yapılması ve yapıldıktan sonra yine amacına uygun bir şekilde kullanımının denetlenmektedir.

Kitabe detayı

Kâtip Ferdî tarih belirtmeden, Şemsüddin Melik Sâlih'in Âmid'te valilik yapan üç oğlu olduğunu nakletmektedir. Bunlar sırasıyla Melik Ömer, onun ölümünden sonra Melik Süleyman ve son olarak Melik Âdil'dir. Fakat kitabede, Hüsâmüddin ismiyle geçen kişinin Melik Sâlih'in oğlu olduğuna dair bir ibare bulunmadığından, bu kişinin Âmid'te valilik yapan Melik Sâlih'in oğulları hizmetinde çalışan bir memur ya da şehrin direkt valisi olması muhtemeldir.

(Lice Melik Âdil Camisi) Diyarbakır'a bağlı Lice ilçesinin Atak (Antak) Köyünde bulunan Melik Âdil Camisinin minare kaidesinde, kaidenin güney ve batı yüzünde yer almaktadır.

Metin Tercümesi Rabbim müyesser kıl. Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu âlim, âdil, mücâhid, murâbıt, müsâğir (uç boylarında cihad eden), mülke sahip Melik, Artuk oğlu Melik Saîd oğlu Melik Muzaffer oğlu İslam ve Müslümanların Sultanı Şemseddin Melik Sâlih oğlu efendimiz Sultan Ebu'l Mukârim'in yapılmasını emrettiği şeydir.

Değerlendirme: Mezkûr kitabeden yapının bânisinin Şemseddin Melik Sâlih'in oğullarından birisi olduğu anlaşılmaktadır. Kâtip Ferdî'nin naklettiğine göre, Melik Sâlih'in Âmid'de valilik yapan üç oğlu bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla Melik Ömer, onun ölümünden sonra Melik Süleyman ve son olarak da Melik Âdil'dir. Bunların dışında Re'su'layn (Ceylanpınar)'da Melik Burhanüddin ve Melik Davud vali olarak görev yapmışlardır.

Mezkûr kitabede tarih bulunmaması ve Kâtip Ferdî'nin bu valilikler ile ilgili herhangi bir tarih vermemesi, onların hangi seneler arasında bu bölgelerde valilik yaptıklarını muğlak bırakmasına rağmen, kitabe ve câmi F. Kırzıoğlu

tarafından bu oğullardan Melik Âdil'e izafe edilmiştir. Ancak kitabede net bir ismin bulunmaması bu konuya ihtiyatlı yaklaşılmasını gerektirdiği gibi, bâni için kullanılan "Ebu'l-Mekârim" künyesi de durumu netleştirmek için yeterli bir bilgi değildir.

Diğer yandan kitabede hem bâni hem de babası Şemseddin Melik Sâlih için "sultan" unvanının kullanılması dikkat çekmekte ve bu durum kitabenin Şemsüddin Melik Sâlih'in ölümünden (H. 765/1363-4) sonra yazılmış olması ihtimalini akla getirmektedir. Nitekim kitabede bâninin bir şehzadeden ziyade tahtta bulunan bir hükümdar gibi unvan ve lakabının babasının isminin önünde zikredilmiş olması, bu ihtimali daha da güçlendirmektedir.

Şemseddin Melik Sâlih'ten sonra ise Mardin Artukluları tahtına oğlu Melik Mansûr Ahmed geçmiştir. Fakat onun bastırdığı sikkelere bakıldığında kitabeden farklı bir şekilde "el-Melikü'l-Mansûr" unvanının yanı sıra "es-Sultanü'l-Âdil" unvanını kullandığı görülmektedir. Burada dikkati çeken nokta Melik Mansûr Ahmed'in bastırmış olduğu sikkelerin babasının saltanat dönemine rastlamasıdır. Keza babası Şemsüddin Melik Sâlih'in hayatta olduğu H. 748 (1347-8) ve H. 764 (1362-3) tarihinde Mardin'de bastırdığı gümüş sikkelerde "es-Sultanü'l-Âdil el-Melikü'l-Mansûr" unvanlarını kullanması, onun babası tarafından veliaht tayin edilmiş ve para bastırma yetkisi verilmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Nitekim kitabede bâninin tahta bulunan bir sultan gibi tasvir edilmesi, bunun Melik Sâlih'in kendi hayatında birtakım imtiyazlar tanıdığı oğlu Melik Mansûr Ahmed'e de ait olabileceği ihtimalini doğurmaktadır.

Buna karşılık kitabeyi daha önce yayınlayan F. Kırzioğlu'nun belirttiği gibi kitabenin Melik Sâlih'in Âmid Valisi olarak görev yapan oğlu Melik Âdil'e ait olduğu kabul edilirse de, onun babasından uzak olmanın kendisine verdiği özgüvenle kitabede kendini bu şekilde tasvir etmiş olduğu ya da Melik Sâlih'in valilik yapan oğullarının da "sultan" unvanı kullanmalarına müsaade ettiği şeklinde bir başka olasılık da düşünülebilir.

Bununla birlikte bâninin aile şeceresi sayılırken dedelerinin gerçek isimleri yerine, Melik-Saîd (Necmüddin II. Gazi), Melik Muzaffer (Kara Arslan), Melik Mansûr (Necmüddin I. Gazi) şeklinde kullandıkları unvanlar ile zikredilmiş olması, kitabede göze çarpan bir başka bir ayrıntıdır.

Salih Şemseddin Yaptırdığı Bağ Evi

Salih Şemseddin Yaptırdığı Bağ Evi

Melik Salih kasrı merkezinde, bulunan ayvanda günümüze orijinal hali ile gelen yapı dönemin medeniyetini yansıtmaktadır.

Salih Şemseddin Dönemine Ait Medrese: Marufiye Medresesi

Mardin Şar Mahallesi'nin kuzeyinde, Artuklu İlkokulu'nun üst kısmında bulunan **Marufiye Medresesi**, "Beyt il Artuki" veya "Hacı Maruf Medresesi" isimleriyle de bilinmektedir. Ne yazık ki, kitabesi günümüze ulaşamamıştır. Ancak mimari yapısına dayanarak medresenin **XIII. yüzyılın başlarında** yapıldığı sanılmaktadır. Adına yapıldığı söylenen medresenin sahibinin mezarı ise Artuklu İlkokulu'nun avlusunda yer almaktadır.

Medrese, zamanında şahısların mülkiyetine geçmiş ve yıllarca mesken olarak kullanılmıştır. Çok varisli tapu ve mirasçılar arasındaki ihtilaflar nedeniyle, medreseye gerekli tadilat ve yenileme çalışmaları yapılamamaktadır.

Marufiye Medresesi'nin Mimari Özellikleri

Medrese, günümüze harap bir durumda gelmiş olsa da, kalıntıları oldukça geniş bir alana yayıldığından yapının büyük bir plana sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Cephe kalıntıları oldukça zengin olup, aynı zenginlik medresenin içerisine de yansımıştır.

1. Kuzey Bölümü: Selsebilli bir eyvana sahip olup, doğu ve batısında eyvanlarla genişleyen kubbeli bir mekânı yansıtmaktadır. Buradaki sel-sebil, taş ve mermer mozaiklerle bezenmiştir. Selsebilden çıkan sular, mozaik kanallarla kubbeli bölüme, oradan da avluya ulaşmaktadır. Selsebilli mekânın solundaki kalıntıların çapraz tonozla örtülü olduğu görülmektedir.

2. Doğu Eyvanı: Oldukça geniş bir plan göstermektedir. Bunun kuzeyinde, avludan içerisine girilen, altı çapraz üstü beşik tonozla örtülü bir başka mekân daha dikkat çekmektedir. Bunun güneyindeki beşik tonozlu oda ile mescidin değişik dönemlerde eklendiği anlaşılmaktadır.

Marufiye Medresesi'nin planı, Mardin'deki **Sultan İsa Medresesi** ve **Sultan Kasım Medresesi**'nde de aynen tekrarlanmıştır. Büyük olasılıkla bu medrese, cami ve türbe ile bütünleşerek iki katlı açık medreselerin öncülerinden bir örnek teşkil etmiştir.

Mardin Marufiye Medresesi'nde, diğer Artuklu medrese örneklerinden farklı bir deneme söz konusudur. Burada, **büyük bir açık avlu etrafında farklı sektörleri oluşturan yapılar** bulunmaktadır. Yapının avlusunun kuzeyinde, ortadaki kubbeli bölüme açılan **üç kollu eyvan şemasının denendiği bir bölüm** yer almaktadır. Türk mimarlığında ilk kez görülen bu uygulamada, üç yöndeki beşik tonozlu eyvanlar, ortadaki kubbeyeyle örtülü merkezi sofaya açılmaktadır. Üç eyvanlı bu uygulama, kuzey Suriye bölgesindeki **Tarma tipi evleri** hatırlatmaktadır.

Kültür Mirasına Kazandırılması Beklentisi

Marufiye Medresesi gibi eşsiz bir Artuklu eserinin kültür mirasımıza kazandırılması büyük önem taşımaktadır. Yetkili mercilerin bu esere sahip çıkarak, gözümüzün önünde yıkılıp harap olmaması için gereken hassasiyeti göstermelerini bekliyoruz. Bu tarihi mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması, hepimizin sorumluluğundadır.

Fotoğraflar²²

Salih Şemseddin Vakfiyesi Melik Salih Cami-i kebir (Ulu Cami) dünya durdukça ayakta kalması için bir kısım malını vakfetmiştir. Bu mallar şunlardır:

1. Mardin’de 38 dükkân, bir hamam, Bab-ı Cedid civarında bir bahçe ve Mardin köylerindeki birçok bağ vakfetmiştir. Bu vakfın 1540 yılında 15 bin 149 akça, 1540 yılında 17 bin 915 akça, 1565 yılında 16 bin 170 akça varidatı vardı.
2. Bu caminin XVI. yüzyılda Musul Atabeyi Bedreddin Lülü (1233) vakfettiği bir dükkân ve 5 bağ bulunmaktadır.
3. Melik Mansur tarafından bu cami için 14 dükkân ve Ba-ı Savur yakınlarındaki bir diğer bağ bulunmaktadır. Varidatı 1526 yılında 2 bin 391

²² Fotoğraflar: İbrahim Yüksel

akça, 1540 yılında 3 bin 077 akça, 1565 yılında 3 bin 736 akça olarak gerçekleşmiştir. Bu cami için daha kendi banisi ile ilgili bilgi ve vakfiye ise şöyledir;

Mardin Ulu Camii, Kudbeddin İlgazi ibni el-Melik el-Muzaffer Necmeddin Alp ibni el-Emir Timurtaş ibni Artuk, Mardin Hükümdarı iken kendi malından inşa ve tesis ettiği büyük bir cami, cami'nin batısında bir medrese, akarsular (su yapıları), iki uzun minare ve kuyular ile cami ve medresenin tüm müştemilatlarına aşağıdaki akarları vakfetmiştir.

1. Otpazarı'nda birbirine bitişik beş adet dükkân ki sınırları belirtilmiş olup, güneyden Batıdaki minareye sınırdır.
2. Doğu'dan güneydeki minareye sınır yine Otpazarı'nda birbirine bitişik altı tane dükkân.
3. Caminin güneyinde vaki, sekiz daire ve bir muğtesel (abdestlik/gusulhane?) ibaret Dairenin tamamı.
4. Mardin'e tabi Cosak Vadisi'ndeki Sultan Bağları adıyla bilinen birbirine bitişik yedi bağın tamamı.
5. Bahçeler Vadisi'ne vaki, Cuneyne Bostanları adıyla anılan altı tane bostanın tamamı.
6. Kılıçlar Çarşısı'nda birbirine bitişik dokuz adet dükkân.
7. Eski Un Hanı civarında ve harap şaraphane karşısında vaki birbirine bitişik iki dükkân.
8. Haffaflar (Ayakkabıcılar) Çarşısı'nda birbirine bitişik üç adet dükkân.
9. Küçük Çarşı'da vaki, Kalender Dükkânı adıyla bilinen dükkân.
10. Marangozlar Çarşısı'nda birbirine bitişik sekiz tane dükkân.
11. Bakkallar Çarşısı'nın baş tarafında vaki, Zımmi Sergü Dükkânı adıyla bilinen dokuz adet dükkân.
12. Mardin'e tabi Karataş Köyü'ndeki üç tane bağın tamamı.

Tüm vakıfların sınırları içinde yer alan binaları, ağaçları, suları, kuyuları, tarif edilsin edilmesin ne var ise tamamı ile vakfedilip, gelirleri aşağıdaki şekilde cami ve medresenin idaresine ve işlerine ait kılındı. Bütün bu vakıf malları tümünün var olmasına karşı talan edilmiş olması çok hazin.

17-M.S. 1363-1367 Artuklu Melik Mansur Küçük (Mansur Ahmed) Döneminde Mardin

Melik Mansur Ahmed vefat edince Melik Salih Şemseddin'in diğer oğlu Melik el-Mansur Küçük yerine geçti. II. Mansur Ahmed 4 yıl kadar hükümdarlık yaptı. 1367 yılında vefat eden Melik Mansur Küçük'ün mezarının Latifiye Medresesi'ne gömülü olduğunu Abdulsalam Efendi tarihinde kayıt altına almış olduğunu görmekteyiz.

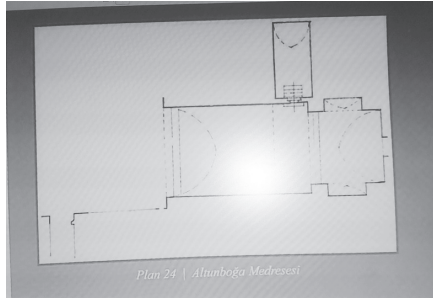
Artukluların tarih sahnesinden yavaş yavaş çekilmeye başladığı bu zamanda Mardin'i yine bir Türk Devleti olan Karakoyunlular devletini kuran Bayram Hoca, Mardin Kalesi'ne saldırdı. Bu saldırı Tebriz ve Azerbaycan hâkimi Sultan Üveys'in yardıma gelmesi ile savuşturuldu. Bu badirenin atlatılmasında Vezir Altun Boğa'nın payı büyüktür.

Melik Mansur Küçük'ün veziri saygıdeğer bir ve ulu emir olarak ün salan Altun Boğa (Alâeddin gerçek adı) bu dönemin en önemli figürlerinden biri olmuştur.

Vezir Altun Boğa, Sultan İsa Zinciriye Medresesi'nin civarındaydı. Nakışlı, son derece süslü, harikulade bir kapısı olan Altun Boğa Medresesi'ni Mardin'e kazandırmıştır. Bu medrese 1927 yılına kadar ayakta durmuştur. 1927'li yıllarda "Altun Boğa Medresesi" yıktırılmış, taşlarından şu anda "Kız Meslek Lisesi" olarak faaliyette bulunan okul inşa ettirilmiştir. Medrese Mahallesi, Sokak No. 13-15 adresinde bulunan ve Anıtsal 1. Derece SİT alanı olan konut olarak kullanılan bu medrese kalıntısının çeşme olarak kullanılan bir eyvanı ve bazı izleri kalmıştır. Eyvan kuzeye doğru genişlemektedir. Yüksekte kalan başlangıç kısmından sonra solda birkaç basamakla çıkılan derin ve beşik tonozla örtülü oda görülür. Bu odanın önünde eyvan kemeri bir kademe yapar ve sonra iki basamakla inilen bölüme geçilir. Bu bölümde Çeşme yer almaktadır. Çeşmenin haziresi arkasındadır. Bu yapının içinde ayrıca vezir Altun Boğa'nın mezarı günümüze kadar gelmiştir.

Mardin Caddesi'nin 1900'lü yıllarını resmeden bu fotoğrafta şehrin önemli tarihi eserlerinden Reyhaniye Camii, Emir Hamamı, Şehidiye Camii ve Altunboğa Medresesi çok net görülüyor.²³

En son ziyaret ettiğim 2017 yılı Eylül ayındaki son hali;
Bu çizim Mardin'de Türk Devri Mimarisi Ara Altun İstanbul 1971 alınmıştır.
En son ziyaret ettiğim 2017 yılı eylül ayındaki son hali;

23 Martin Tolle

Çeşme ve Mezar odası kapısı

Altın Boğa medresesinin kalıntıları üzerinde kalan bu odalarda 1960 ve müteakip yıllarda Hacı Aziz eşi Hatice ve Kardeşi Mihdiye ve onun eşi Felemez (Şamt) (Babası Abdi Şamt Mardin Canavarı lakaplı olup 1959 yılında idam cezasına çarptırılarak infazı yapılmıştı.) oturmaktaydı. Hatice ve Mehdiye çeşme ve mezarlığın bakımını yapar ve ziyarete gelenlere sınırlı bilgileri ile mezarın bir ermiş kadına ait olduğunu anlatırdı. Bu iki ailenin oturduğu evin bitişiğinde bizim evimiz var çocukları ile iyi arkadaştık.

Felemez Bey geçimini bu medrese ve kalede bulunan cami kalıntılarında çıkardığı taşları çiğ köftelik etleri dövme taşı formuna getirerek satar, geçimini sağlardı.

Tarihi eserlere zarar verdiğinin farkında bile olmadan hayatını bununla satarak sağlardı. Bu medrese arazisi üzerinde benim doğup büyüdüğüm ile birlikte altı ev bulunmaktadır.

Benim doğup büyüdüğüm evin içinde bulunan ve günümüze kadar gelen medrese kalıntıları aşağıdaki resimlerde varlığını sürdürmektedir.

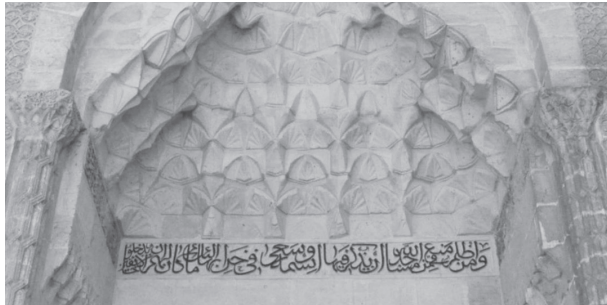

Bu medresenin yeniden Mardin’e kazandırılması mümkündür. Mardin halkının bu medreseyi Mardin’e kazandırması banilerinin ruhunu şad edecektir. Zira bu medreselerin vakfiyeleri günümüze kadar gelmiştir. Vakıflar Müdürlüğünü bu vesile ile göreve davet ediyorum.

Bu dönemde yapılmış olan diğer bir eser Melik Mahmut Camisi.

Günümüzde “Melik Mahmûd” adıyla bilinen cami Osmanlı arşiv kayıtlarında da bu şekilde geçmektedir. Ayrıca yapının şehrin doğu kesiminde Savur (Sur) kapısına giden yolun kuzeyinde bulunduğu için camiye “Bâbü’s-Sûr” ismi de verilmiştir.

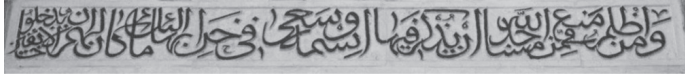
Camiye ait kitabeler. İnşa kitabesinin kuzey yüzü neredeyse silinmiş, güney yüzünde tahrip olmuştur.

Melik Mahmûd Camisi kitabesinden genel görünüş

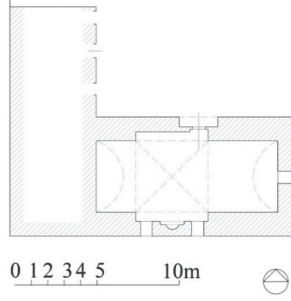
Kitabenin kuzey kısmı

Kitabenin güney kısmı

Metnin Tercümesi: Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu, [fakir kul], Artuk oğlu Sultan Melik Sâlih Şemsüddin oğluü'd-din Ahmed'in [Allah ve Resûlüne] yaklaşmak için [7.. senesinde] inşasına gönüllü olduğu şeydir. -Allah onun halini düzene koysun ve (ahiret gününde) iyiliklerini mizanında ağırlaştırsın-.

Değerlendirme: Kitabede geçen (Sultan Melik Sâlih Şemsü'd-din oğlu ... ü'd-din Ahmed.....) ifadesinden kitabenin, Şemseddin Melik Sâlih'in ölümünden sonra, H. 766-769 (1364-5 – 1367-8) yılları arasında tahta geçen oğlu Melik Mansûr Ahmed'e ait olduğu anlaşılmaktadır. Ancak kitabenin bâni ve künyesinin yazılı bulunduğu kısmın günümüze ulaşmamış olmamasının yanı sıra, kitabede herhangi bir tarih bulunmaması kitabenin verdiği bilgileri sınırlı bırakmaktadır. Keza daha önce kitabeyi neşretmiş olan müellifler, bugün Bakara Sûresi'nin 114. âyetinin yazılı bulunduğu kapının alınlık kısmında, kitabenin geçmişteki durumundan dolayı sadece “..... ناطلسلا نب دمحا نيدلا” ibaresini okuyabilmişlerdir. Fakat kitabenin hem istifli yazı türüyle nakşedilmesi hem de alınlık kısmının daha önce okunabilen ibarelerden daha fazla yazıyı içerebilecek bir genişliğe sahip olması, bu bölümde kitabeye dair daha fazla bilginin var olduğunu göstermektedir. Bu durum kitabenin bugün bulunmayan ve geçmişte kısmen okunabilen kısmında Melik Mansûr Ahmed'in yerine geçen ve Kâtip Ferdi'nin bu camiye defnedildiğini yazdığı oğlu Melik Mahmûd'un ismi bulunabileceğini akla getirir de, Melik Mahmûd'un H. 769 (1367-8) yılında dört aylık bir saltanat süresinden sonra amcası Melik Muzaffer Davud'un yönetimi ele geçirmesi bu ihtimali düşük bırakmaktadır.

Melik Mahmud Cami Planı (M. Baran Arşivi'nden)

Melik Mahmud Camisi güneyden görünüş

Melik Mahmud Cami Türbesi giriş cephesi

Melik Mahmud Cami Türbesi kuzey duvarının görünüşü

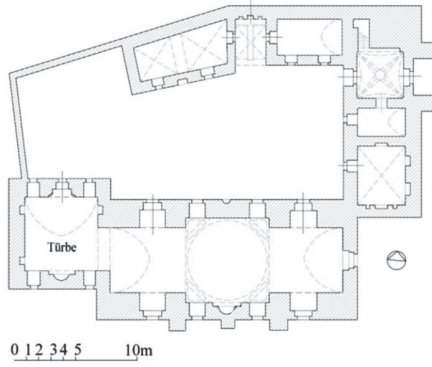
Melik Mahmut Cami ve Medresesi. 1312-1362 Miladî. Artuklu Salih Şemsüddin döneminde inşa edilmiştir. Melik Mahmud ismiyle anılmasının sebebi, 1367-1368 yıllarında hüküm süren Artuklu Meliki Melik Mahmud'un türbesinin bu külliye de yer almasından kaynaklanıyor.

Medrese, Paşavat ailesinin koruması altında günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Melik Mahmut Medresesi'nin 2023 yılındaki son resmi

Melik Mansur Medresesi

Melik Mansur Medresesi Planı (M. Baran Arşivi'nden)

Melik Mansur (Şeyh Lübben) Medresesi genel görünüş

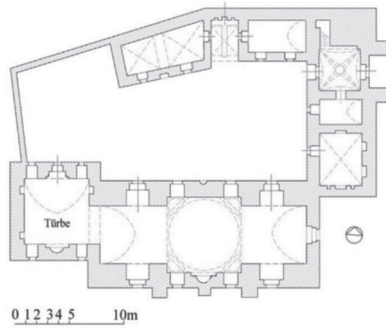

Mansur (Şeyh Lübben) Medresesi içten görünüş²⁴

24 Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 9/1 2020 s. 455-486, TÜRKİYE

18-M.S. 1367 Artuklu Sultan Melik Mahmud Döneminde Mardin

Melik Mahmut, babası Melik Mansur Ahmet'in ölümü üzerine yönetimi devralmıştır. Tahta oturur oturmaz hükümdarlığın kendi hakkı olduğunu ileri sürerek ayaklanan amcası Muzaffer Fahreddin Davut ibn Melik Salih ile savaştılar. Bu iç savaşla Mardin ikiye bölündü. 4 ay devam eden savaş sonucunda Melik Mahmud şehit edildi. Türbesi kendi adıyla bilinen Melik Mahmud Cami haziresindedir.

Melik Mahmud Cami Planı (M. Baran Arşivi'nden)

Bab-ı Sur / Sor Camisi olarak da bilinmektedir. Savur Kapı Mahallesi'ndedir. Hatuniye Medresesi'nin güneyine düşmektedir. Meyilli bir arazi üzerinde yükselmektedir. Sağlam olan cami ibadete açıktır.

Portal kitabesinin büyük bir kısmının tahrip olması nedeniyle farklı dönemlerde farklı okumalar olmuş ve bu nedenle bani ve tarihlendirme de problemler olmuştur.

Osmanlı vakıf kayıtlarında Babu's-Sor Cami (BOA, Ev-d-13011-27), Melik Mahmud Cami (BOA, Ev-d-13011-130, 140; BOA, EV-d-24508-004; BOA, Ev-d-26251-004) biçiminde yazılıdır.

Katip Ferdi'ye göre 1365-67 yılları arasında hüküm süren Melik Mahmud tarafından yaptırılmıştır (Katip Ferdi, 2006, 39).

Abdulgani Bulduk, caminin medresesiyle birlikte 761/1360 yılında Melik Mansur Ahmed tarafından inşa ettirildiği, yapının portal kitabesinde yazılı olduğunu ifade etmektedir (Bulduk, 2004, s. 50).

Gabriel'e göre yapı kitabesinde geçen Ahmed ve el-Salih ifadelerinden dolayı 1312-1363 yılları arasında yapılmıştır (Gabriel, 2014, s. 38).

N. Göyünç ise caminin 1312-62 yılları arasında Melik Salih tarafından yaptırıldığını belirttikten sonra Osmanlı arşivlerinde caminin Melik Mahmud ismiyle anıldığını yazmaktadır. Bu isimlendirmenin de Kâtip Ferdi'ye istinaden Melik Mahmud'un (1367-68) burada gömülü olmasından kaynaklanmış olduğunu zikretmektedir (Göyünç, 1969, s. 108).

T.A. Sinclair ise Caminin kısa bir süre tahta geçen Artuklu Meliki Ahmed tarafından (1363-64) yaptırıldığını yazmaktadır (Sinclair, 1989, s. 212).

Sonuç itibariyle kitabede Melik Mansur Hüsameddin Ahmed (1364-67) isminin geçmesi nedeniyle cami bu melik döneminde yapılmış olmalıdır.

Kitabe Türkçe Tercümesi “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Bu, [fakir kul], Artuk oğlu Sultan Melik Sâlih Şemsüddin oğlu ü’ d-din Ahmed’in [Allah ve Resûlüne] yaklaşmak için [7.. senesinde] inşasına gönüllü olduğu şeydir. -Allah onun halini düzene koysun ve (ahiret gününde) iyiliklerini mizanında ağırlaştırsın-” (Karaçam, 2012, s. 189).

Türbenin Mimari ve Süsleme Özellikleri:

Türbe, caminin batısında yer almaktadır. Günümüzde harimin batısında ve bir kemer açıklığıyla harimle organik bir bağ içindedir.

Melik Mahmud Camisi güneyden görünüş

Melik Mahmud cami türbesi giriş cephesi

Türbe kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir. Kuzey cephenin ortasındaki düz lentolu kapıdan türbeye girilmektedir. Dıştan sade bir düzenleme gösteren kapı iç tarafta ise portal görünümündedir. Kapı açıklığı düz lentolu olup altı sıra mukarnas kavsaralıdır. Kavsara dıştan üç dilimli bir kemer ile kuşatılmıştır. Kemer ve kavsara yanlardan geometrik bezemeli birer başlığın taşıdığı sade birer sütunceye oturmaktadır. Tüm bu düzenleme dıştan ters “U” biçimindeki görünüşü sade bir bordürle sınırlandırılmıştır. Kapının her iki yanındaki düz lentolu birer pencere ile iç mekân aydınlatılmaktadır. Aynı pencere düzenlemesi yapının güney cephesinde de görülmektedir. Mekânın üzeri de kuzey-güney yönünde uzanan bir beşik tonoz ile örtülüdür.

Melik Mahmud cami türbesi kuzey duvarının görünüşü

Melik Mahmud cami türbesi kible duvarının görünüşü

İç mekân güney duvarında yarım daire formunda mihrap nişi ile iki adet pencere görülmektedir. Mihrap sivri kemerli olup kavsarası sadedir. Nişin her iki köşesinde birer burmalı sütunce vardır.

Cami ön cephe

Cami girişi

Melik Mahmut mezarı şu anda Bayanlar bölümünde olmasına karşın mezarı belirten sandukası olmadığı için dualardan yoksun kalmaktadır. Günümüzde caminin bir parçası olması nedeniyle iç mekânda herhangi bir mezar olgusu görülmemektedir.

2 yıl iki ay gibi kısa bir süre Artuklu tahtına oturan (Karaçam, 2012, s. 190), Kâtip Ferdi'ye göre de 1367 yılında Mardin Kalesi'nde vefat eden Melik Mahmud b. Melik Mansur Ahmed'in burada medfun olduğunu yazmaktadır (Kâtip Ferdi, 2006, s. 39). Es-Sultan Melik-Mahmud yönetim dönemi ile ilgili tarihlerde tezatlar bulunmaktadır. Ancak yönetim silsilesi takip edildiğinde babasının vefat tarihi olan M. 1367 olduğuna ve iki yılı aşkın sürede yönetimde kaldığı dikkate alındığında yönetim döneminin 1367-1370 olması akla daha uygun gelmektedir.

2018 yılının dokuz Mayıs günü öğle namazını bu camide kıldıktan sonra caminin bugünkü haline ait resimler çektim.

Cami Avlusu

Cami dıştan ana görünümü

Melik Mahmut mezarı şu anda Bayanlar bölümünde olmasına karşın mezarı belirten sandukası olmadığı için dualardan yoksun kalmaktadır.

Cami içi Cami bayanlar namaz yeri (mezarlık alanı)

19-M.S. 1367-1376 Artuklu Sultan Melik Davut-Muzaffer bin Melik es-Salih Döneminde Mardin

Melikü'l-Mansur'un kısa süren hükümdarlığından sonra (1364–1368) yerine oğlu Mahmud geçtiyse de o da ancak dört ay başta kalabilmiştir. Mahmud'dan sonra yerine amcası Şemseddin II. Dâvud (1367-1376) başa geçti. H.778 (M.1376) senesinde vefat etti. Mezarı Mardin Hüsamiye Medresesi'ndedir. Bu medrese ile ilgili geniş bilgi kitabın yedinci bölümünde detaylı olarak verilmiştir. Bu dönemde Artuklular Karakoyunlular ile amansız bir mücadeleye giriştiler.

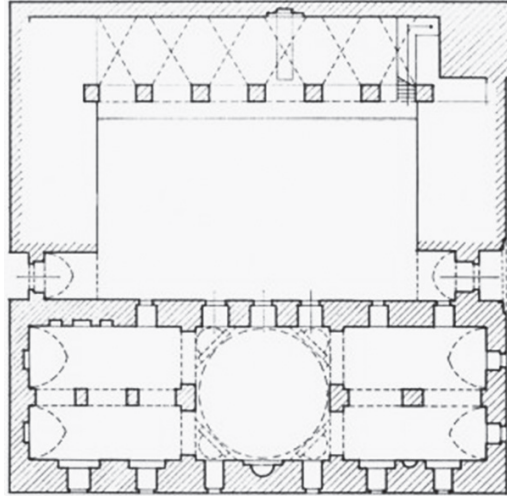
Karakoyunlular, İran ve Irak'ta iki yüzyıla yakın hüküm süren Moğol hâkimiyetine fiilen son vererek buralarda Türkmen nüfuzunu tesis etmek suretiyle bilhassa Azerbaycan'ın Türkleşmesi'nde önemli rol oynayan Karakoyunlular'ın hangi Oğuz boyuna mensup olduğu bilinmemektedir. Karakoyunlu oymağının etrafında toplanarak onu bir siyasî topluluk haline getiren boyların başında, asıl yurdu Erivan ile Arpaçay'ın Aras'a karıştığı yer arasındaki bölge olan Sa'dlı oymağı gelir. İkinci büyük boy ise adını, Hemedan'a yakın Bahar Kalesi'nden alan ve Hemedan yöresinde oturan Baharlı oymağıdır. Karakoyunlu kabilesi etrafında toplanan diğer Türkmen boylarını Erzurum ve Bayburt civarında bulunan Duharlı (Tokarlı), Gence ve Berdea taraflarında yaşayan Karamanlı, Maraş ve Malatya havalisindeki Ağaçeri, Doğubayazıt yöresindeki Ayınlı, Erdebil bölgesindeki Çekirli (Cakırlı, Cakiri) kabileleri oluşturmaktaydı. Câber-Urfa yöresinde yaşayan Döğer boyu ile Alpavut (Alpagut) ve Karaulus oymakları da Karakoyunlular'ın siyasî faaliyetlerine katılmışlardır. Bu dönem yine Türk'ün Türk'le imtihanı çok yaman olduğunu söyleyebiliriz.

Dönemin Önemli Eseri Latifiye (Abdüllatîf) Camii

Mardin'de şehrin orta kesiminde, avlusunda medresesi bulunan Artuklu camisidir.

Tamamen kesme taştan yapılmış olup cümle kapısındaki kitabeye göre 772 (1371) yılında, iki Artuklu sultanına hizmet etmiş olan Abdüllatîf b. Abdullah tarafından inşa ettirilmiştir. İçeride, mihrap duvarındaki pencere üstlerini de dolaşan çok uzun bir vakfiye kitabesi vardır. Bugünkü minaresi, 1262'de (1846) Musul Valisi Gürcü Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır.

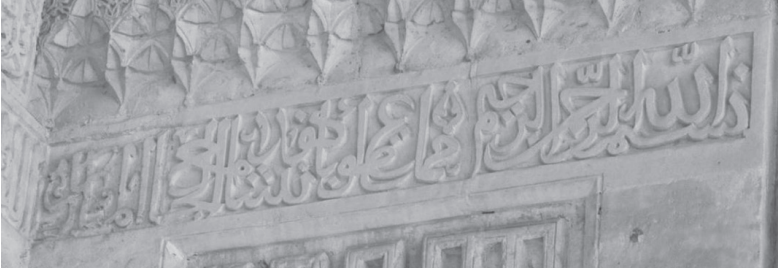
Enine gelişen ana mekânının ortasında tromplu mihrap önü kubbesi, iki yana doğru, sivri beşik tonozlarla ikişer nef halinde açılır. Avludan ana mekâna, yan yana üç giriş kapısı bulunur. Avlunun doğusundaki giriş cümle kapısı olup Mardin’de en iyi korunmuş olanlardandır. Batı girişi basittir. Avlunun kuzeyinde selsebilli bir eyvan eski geleneği yaşatır. Avlunun kuzey kanadı kesme taş pâyelere oturtulmuş sivri kemerlerle açılan çapraz tonozlarla örtülüdür. Doğu ve batı kanatlarında iki kat halinde medrese bölümü yer alır. 1968 yılında avluda önemli değişiklikler yapılmış, kuzey kanadı da duvarla örülerek odalar haline getirilmiştir. Geç döneme ait minberi ağaç işçiliği ve dilimli köşk kubbesiyle dikkati çeker.

Cami Planı

Caminin giriş kapıları, geç dönem Selçuklu ahşap işçiliğinin özgün örneklerinden olan minber ve mahfili görülmeye değer özelliktedir. Mihrabın sağındaki kitabede vakfiyesi yazılı ise de kısmen bozuk olduğu için tamamen okunmamıştır. 1526 yılında 3 bin 162 akça, 1540 yılında 4 bin 46 akça, 1565 yılında 5 bin 13 akça varidatı olan bu vakfın vakfiyesinde beş bağ, dokuz dükkân, biri harap iki köyün vakfedildiği görülmektedir. Daha detaylı bilgi aşağıda kitabelerin Türkçe ile detayı verilmiştir. Mardin eşrafından Münir Çağlar tarafından (2005-2006) büyük harcamalarla aslına uygun yenilemesi takdir edilmesi gerekir.

(Mardin Latifiye Camisi) Kitabeleri

Kitabenin kuzey kısmı

Kitabenin kapı alınlığında bulunan kısmı

Kitabenin güney kısmı

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu mübarek Latifiye Camisinin inşasına Melik Sâlih'in sonra el-Muzaffer (Davud)'in (kölesi), fakir, Abdullah oğlu Abdülâtif, Allah'ın sevabını kazanmak talebiyle ve karşılığını ondan bekleyerek Hicri 772 (1371) senesinin Recep (Ocak-Şubat) ayının başında gönüllü oldu. -Allah onu gayesine ulaştırsın. Allah vadettiği kazancı ona versin- Salat ve selamın en faziletlisi onun sahibi üzerine (olsun).

Değerlendirme: Kitabeye göre cami, Recep 772 (Ocak-Şubat 1371) tarihinde Abdüllatif b. Abdullah tarafından yaptırılmıştır. Yine mezkûr kitabeden kendisinin önce Melik Sâlih'in daha sonra oğlu Melik Muzaffer Davud'un hizmetinde çalışan köle kökenli bir zat olduğu anlaşılmaktadır. Hakkında bu kitabeden başka bir bilgi bulunmayan Abdüllatif'in, camiye kendi ismini vermesinin yanında, aynı camide bulunan vakıf kitabesinde Melik Muzaffer Davud'un camiye birçok gelir vakfetmesi (K. 35), onun sevilen ve saygı duyulan bir kişi olduğunu göstermektedir.

Mardin Latifiye Camisi Vakfiyesi

Bulunduğu Yapı ve Yer: Mardin Latifiye Camisinin içinde, cami mihrabının doğusundaki güney duvarında bulunan pencere kemerleri üzerinde ve kemerlerin iç bölümünde yer almaktadır.

Yazılı Olduğu Malzeme: Sarımsı kireç taşı

Ölçüleri: Kitabenin tahrip olmuş kısımlarının çokluğu sebebiyle, tam olarak ölçülmesi mümkün bulunmamakla birlikte, tek satırın yüksekliği 0.27 m. olup, başlangıç ve bitişindeki satırların toplam yüksekliği yaklaşık 1.10 m.'dir. Kitabenin eni ise silinmiş yerlerle birlikte 9.00 metreyi bulmaktadır.

Yazı Türü: Orta boy karakterlerle, kabartma, istifli sülüs hat ile yazılmış olan kitabe, duvar dibinden dört satır şeklinde başlayarak (R. 119, 120, 121), pencere üstlerindeki kemerden kuşak biçiminde üç satır, kemer içlerinde ise tek satır halinde duvar boyunca uzanıp, duvarın sonunda tekrar dört satır halinde sonlanmaktadır (R. 122, 123, 124). Ayrıca pencere kemerlerinin iç kısmında da beş satırdan oluşan sivri kemer mihrap şeklinde dizilmiş kitabe parçaları bulunmaktadır. Ancak parçaları eksik ve yazıların geneli aşınmış vaziyettedir (R. 121, 124). Yine pencere üstü ve içindeki satırların orta kısmı yok olmuş, mevcut yerlerin bazı bölümlerinde de yazılar kısmen silinmiştir.

Kitabeden genel görünüm

Metnin Tercümesi:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Mardin'deki Latifiye Camisinin vakıfları düzenlendi. Allah onu yaptırana mağfiret etsin ve ona cennetinde yer versin. Bu Sultan Şehid Melik Muzaffer Fahrü'd-dünya ve 'd-din Ebu'l-

Me'âlî Davud'un - Allah onun toprağını temiz kılsın- vakfettiği şeydir. Zağfan Köyü ve Muhammed(iyye) Köyünün tamamı, ve Midyat Dağına bakan sulak bostan ve mezkûr yerde Mansûriyye adlı sulak arazi parçası, Madak/Mazak (?) şehri dışındaki içinde ceviz ağaçlarının bulunduğu sulak arazi parçası, oradaki Ayı Arazisi (?),, arazisinde Çomak (?)..... içinde zeytin ağaçlarının bulunduğu sulak arazi parçası, “ناشطعلا” “يوت عطوم” diye bilinen ve isimlendirilen Na'kar Tell (?), -Ağaçların adedi 125'tir-. İçinde ağaçları bulunan arazi parçası..... Deyrû'l- Zağferan, kuzeyinde Menâzir evi (adak evi) (?), Menârik (?) ve bir mızrak boyu kuzeyinde Küruf (?) Hanı, bir mızrak boyu batısında cami ve ev ve mezkûr yerdeki Numân eş-Şavnibiti/Şavenbiti(?) arkı ve iki dükkân ve o ikisinden kible tarafındaki dükkânda bulunan tahıl sulak arazi parçası içinde ağaçların bulunduğu “زوجلا قضاغلا” (el-Guzzatü'l-Cevz) (?)765, güllük, Pınar diye bilinen köydeki sulak arazi parçası, içinde ağaçların ve odunların/kerestelerin bulunduğu “زوجلا قضاغلا” (el-Guzzatü'l-Cevz) (?), Gaffar Karye (?) diye (bilinen ?) sulak arazi parçası, sulak arazi parçası, un, Un Hanı mahallindeki..... Argun'daki (?) dağıtım (?) yeri, caminin üstündeki vakıf çarşının kıblesindeki cami vakıfları.....Un Hanı mahallesindeki Munzur Taş ve....., diye bilinen Fusûr (?) Köyünün batısındaki mekânın mürûreti (?), mezkûr cami mahallesindeki ev. Abdullah oğlu Hasan'ın kızı Hatune, doğu camisinin kapısı (tarafındaki) yenilenmiş çarşısı..... müstemilatından 18 dükkânı..... vakfetti(?). Muhammed el-Haymî diye bilinen ve eski değirmenin mülhakatından Bostan Vadisi “قيضخلاب” (Mahziyye) diye bilinen.....un hanı mahalindeki..... 'nın oğlu Emir merhum Şeyh Muhammed'in kızı kerem sahibi yüce İl Kutluğ Hatun -Allah daim kılsın- 772 (1370-1) yılında (İkinci pencere kemeri altındaki sivri kemer mihrap şeklindeki bölüm) (R.124).

Tarihi: H. 772 (1370-1).

Değerlendirme: Latifiye Camisine vakfedilen muhtelif cihetlerin yazılı olduğu kitabede, karşımıza üç ayrı vâkıf çıkmaktadır. Bunlar Melik Muzaffer Davud, Emir Şeyh Muhammed kızı İl Kutluğ Hatun ve Hasan kızı Hatune'dir. Ancak Melik Muzaffer Davud'un vakfettiği gelirlerin kısmen anlaşılmasına rağmen, kitabenin günümüze tam olarak ulaşmadığı için İl Kutluğ Hatun ve Hasan kızı Hatune'in hangi gelirleri vakfettikleri anlaşılamamaktadır.

Kitabede görüldüğü kadarıyla, camiye ilk gelir vakfeden Melik Muzaffer Davud olup, İl Kutluğ Hatun ile Hasan kızı Hatune'nin daha sonraki dönemlerde camiye vakfettikleri cihetler ile bu gelirler artmıştır. Yine kitabenin “Latifiye Camisi vakıfları düzenlendi” ibaresi ile başlaması, zikredilen bu üç kişinin farklı tarihlerde camiye vakfettikleri cihetlerin daha sonraki dönemde kitabeye yazıldığını göstermektedir.

Kitabenin mevcut parçalarındaki tek tarih, ikinci pencere kemeri altındaki sivri kemer mihrap şeklindeki bölümün son satırında yer alan (R. 124), aynı zamanda cami portalindeki inşa kitabesinin de (K. 34) tarihi olan H. 772 (1370-1)'dir. Ancak vakıf kitabesinde bulunan bu tarihin, kitabenin yazıldığı yıl olmadığı görülmektedir. Nitekim kitabede “eş-Şehid” ve “el-Merhûm” olarak anılan ve kitabenin yazıldığı tarihte hayatta olmayan Melik Muzaffer Davud, H. 769-778 (1367-8 – 1376-7) yılları arasında hüküm sürmüştür ve H. 772 (1370-1) senesinde tahtta bulunmaktadır. Kitabedeki H. 772 (1370-1) yılı da Melik Muzaffer'in caminin inşasına müteakip vakfettiği gelirler için kullanılmış olmalıdır. Kitabenin ne zaman yazıldığı mevcut parçalardan anlaşılmamakla birlikte, bunu en erken Melik Muzaffer Davud'un öldüğü sene olan H. 778 (1376-7) yılı olarak kabul etmek mümkündür.

Kitabede ismi zikredilen diğer kişiler Emir Şeyh Muhammed kızı İl Kutluğ Hatun ve Hasan kızı Hatune hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak özellikle İl Kutluğ Hatun'un, “el-Celile” ve “el-Mükerreme” gibi sıfatların yanı sıra, “İl Kutluğ” ve “el-Hatun” gibi Türkçe unvanlar ile zikredilmesi, onun hanedana mensup bir kişi olduğunu göstermektedir. Buradan hareketle İl Kutluğ Hatun'un, Melik Muzaffer Davud'un eşi, Melik Muzaffer'den sonra Mardin Artuklu tahtına geçen Melik Zâhir İsâ'nın ise annesi olduğu kesin olmamakla birlikte söylenebilir.

Vakfiye kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla zengin bir akara sahip olan vakfın, XVI. yüzyıldaki Osmanlı tahrirlerinde de kaydı bulunmaktadır. Ancak daha önce incelenen Hatuniye ve Şehidiye Medreseleri vakıflarına göre (K. 27,29), bu tahrirlerde oldukça az bir gelire sahip olduğu görülmektedir. Keza XIV. yüzyılda yapılan tahrirlerde Latifiye Camisi vakfının toplam geliri 14 bin 240 akçeyken, aynı tahrirlerde Hatuniye Medresesinin 40 bin 456, Şehidiye Medresesinin ise 86 bin 941 akçe olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum zaman içinde kitabede zikredilen vakıf gelirlerinin azaldığını göstermektedir. Kitabeler ile ilgili bilgiler Artuklu Kitabeleri (1102-1409) Yüksek Lisans Tezi Hüseyin Karaçam İstanbul -2012 alınmıştır.

Melik Davut Muzafer Döneminde Ulu Camii Kitabeleri

Mardin Ulu Camisi minber kitabesi

Metnin Tercümesi:

Bu mübarek minberin yapılmasını Allah Teâlâ'nın sevabını kazanmak maksadıyla, âlim, âdil, mücahid, murabıt, (Allah tarafından) teyid olunmuş, (Allah'tan) yardım görmüş, dinin ve dünyanın övüncü, Sultan Melik Muzaffer (Davud) emretti. Kitabe ve tercüme ve değerlendirmeler.

20-M.S. 1376-1406 Artuklu Melik İsa Bin Muzaffer Davut Bin El-Melik es-Salih Döneminde Mardin

Melik Davud'un ölümü üzerine yerine oğlu Melik İsa geçti. Mardin Kalesi yakında "Zinciriyê" adıyla şöhret bulan Medreseyle birlikte cami yaptırdı.

Melik İsa, Ali Bin Alemüddin oğlu büyük bilgin Hacı Feyyaz'ı da vezir yaptı.

Bu dönemde, Karakoyunlu Kara Muhammed Mardin üzerine yürüdü ve Artuklu Ordusu'nu yendi. Melik İsa ve veziri esir düştü. Vezir Hacı Feyyaz H.786 (M.1384) bir yıl sonra esaretten kurtuldu. Hacı Feyyaz b. Emir (bugün Mardin'de halen hamam olarak hizmet veren, Emir hamamının sahibidir). 1401 yılında Timur, tekrar gelip Dunaysır'da (Nusaybin) ovaya çadır kurdu. Mardin'i almak istedi. Bir söylentiye göre oğlu Uluğ Bey'in doğduğunun müjdelenmesi üzerine Mardin'den ayrıldı.

Melik İsa, babası gibi âdil ve merhametli idi. Karakoyunlular ile Artuklular arasında sık sık savaşlar olurdu. Melik İsa 1384 (H. 786) senesinde yine Karakoyunlu hükümdarı Kara Mehmed'in saldırısına uğrayarak mağlup oldu.

Sultan İsa döneminde Artukluların Karakoyun ve Akkoyunlular ile mücadele ettiği görülmekle birlikte, Mardin Artukluları'nın yıkılışa götürecek süreç Timur'un bölgeyi istila etmesiyle daha da hızlandı. Nitekim Karakoyunlu Kara

Mehmed, H. 786 (1384-5) yılında kızıyla evlenme isteğine olumsuz cevap veren Sultan İsa'nın üzerine yürümüş ve onunla tutuştuğu savaşta Sultan İsa'yı büyük bir bozguna uğratarak, en değerli veziri 'Alemüddin oğlu Hacı Feyyaz'ı esir etmiştir. Ancak daha sonra ortadan kalkan Timur tehlikesine karşılık bu iki hanedan Timur'a karşı birleştikleri gibi, Memlûklardan da himaye ve yardım istedi. Her ne kadar Memlûklü'lere bağlı olsa da bölgeye yaklaşan Timur'a tabiiyetini arz etmekten başka bir çaresi bulunmayan Sultan İsa, bölgedeki diğer emirlerin aksine onun huzuruna çıkmayarak onu öfkelenlendirmiş ve bunun üzerine Mardin Timur tarafından muhasara edilmiştir (Rebiülevvel 796/Ocak-Şubat 1394). Bu durum karşısında Sultan İsa kardeşlerine ve emirlerine şehri teslim etmemelerini tembihleyerek, büyük hediyeler ile Timur'un huzuruna vardıysa da esir edilmekten kurtulamadı. Ancak Mardin Kalesi'nin oldukça müstahkem olmasından dolayı şehir Timur tarafından ele geçirilemedi ve yanında Sultan İsa bulunduğu halde şehirden ayrılarak buradan Âmid'e doğru yola çıktı. Sultan İsa ise Timur'un kendisine tâbi olması koşuluyla affetmesi üzerine üç yıl sonra Mardin'e döndü.

Sultan İsa, Timur'la yaptığı anlaşmaya uymayan ve Memlûklüler üzerine yapılan sefere katılmayan Sultan İsa, yeniden Timur'un hedefi haline geldi. Ramazan 803 (Nisan-Mayıs 1401) yılında tekrar Mardin önlerine gelen Timur, daha önce de olduğu gibi Mardin Kalesi'ni ele geçirmeye muvaffak olamadı ve şehrin alınması için Akkoyunlu Kara Osman'ı görevlendirerek Bağdat'a yürüdü. Ancak Akkoyunlu Kara Osman da Mardin'i alamayarak muhasarayı kaldırdı.

Bu dönemde ortaya çıkan Akkoyunlular ile Karakoyunlular arasındaki mücadele Sultan İsa'yı biraz rahatlatmış olsa da bu iki Türkmen hanedanının aralarında anlaşmasıyla Türkmen beyi Çeküm ile ittifak yapan Sultan İsa, müttefiki ile Kara Osman üzerine yürüyerek, onu Âmid'e (Diyarbakır) çekilmeye zorladı. Fakat Âmid önlerinde meydana gelen savaş sonucunda Akkoyunlular galip geldiği gibi, Türkmen Beyi Çeküm ile Artuklu meliki Sultan İsa da bu savaşta hayatını kaybetti. (Zilhicce 809/Mayıs-Haziran 1407).

Melik İsa, Akkoyunlu tehlike ve tehdidine karşı Kara Koyunlularla iyi ve dostane ilişkiler içinde bulunmaktaydı. Emir Timur'un ölümünden sonra bölgede bulunan ve dağınık halde Şam ve Suriye'de yaşayan Türkmenleri etrafında toplayan Kara Yusuf 1405 yılında Mardin'e geldiğinde büyük bir sevinçle karşılanmış ve ağırlanmış. Musul istikametine gitmekte olan Kara Yusuf hamile eşini Zinciriye Medresesi'nde bıraktı. Zinciriye Medresesi'nde

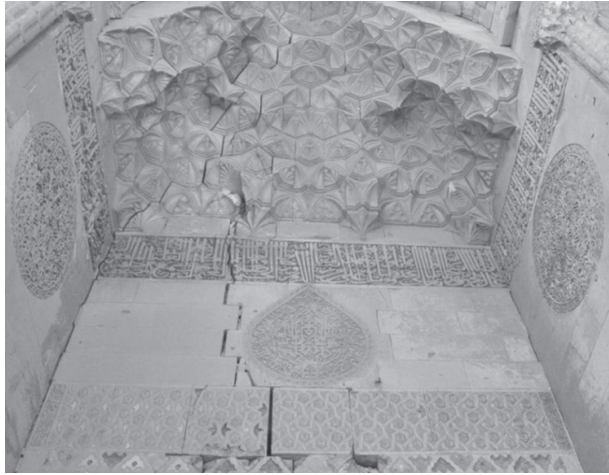
dünyaya gelen Cihangir daha sonra Kara Koyunlu Hükümdarı oldu. Bir süre sonra Timur Han'ın Tebriz'i ele geçirmesiyle Melik İsa, Mısır Sultanı'na bağlılığını bildirdi. Sultan Berkuk buna karşılık 1385 (H. 787) senesinde Melik İsa'ya hilat gönderdi. Timur Han'ın ordularıyla Güneydoğu Anadolu üzerine yürütmesi ve zaferler kazanarak Mardin'e yaklaşması üzerine Melik İsa, onun tabiiyetine girmeyi kabul etti. Fakat iki ordu askerleri arasında küçük çarpışmalar oldu.

Karayülük Osman, bir ara Kara Yûsuf'un bölgede bulunmayışından yararlanarak Mardin'i muhasaraya teşebbüs ettiyse de başarılı olamadı.

Kara Mehmet Melik İsa'nın kız kardeşi ile evlenme şartı ile Artuklu hükümdarı ile barış anlaşması imzaladı.

Sultan İsa Medresesi (Zinciriye)

Melik Zâhir İsa Dönemi H. 778-809 (1376-7 – 1406-7) Günümüze Kadar Gelen Eseri: Mardin Sultan İsa (Zinciriye Medresesi) Vakfiyesi.

Harika bir derleme! Mardin Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi'nin tarihini, adının kökenini, vakfiye kitabelerini ve günümüzdeki durumunu detaylıca aktarmışsınız. Özellikle Esmâü'l-Hüsna kitabeleri ve Artuklu beylerinin unvan kullanımlarına dair analizleriniz çok değerli. Marufiye Medresesi'nin tekrar gündeme getirilmesi de yerinde olmuş.

Mardin Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi: Tarihi Bir Miras

Mardin Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi, şehrin en görkemli yapılarından biridir ve adını ilginç bir rivayetten almaktadır. Ali Emirî'nin yazdığına göre, Mardin Ulu Camisi'nin iki minaresi arasında bulunan çelikten zincir, minarelerden birinin Timur orduları tarafından yıkılması üzerine bu medreseye getirilmiş ve medreseye "Zinciriye" ismi bu nedenle verilmiştir. Bu, genel kabul gören bir kanıdır.

Vakfiye Yazıtları ve Tarihi Değerlendirme

Medresenin portal duvarını çevreleyen, büyük karakterlerle, kabartma ve istifli **celî sülüs hat** ile yazılmış kitabe, yer yer çiçekli süslemeler içermekte ve bazı kısımları tahrip olmuştur.

Metnin Tercümesi:

- "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Ey Rabbim! Beni; bana ve anne-babama verdiğin nimetlere şükretmeye ve razı olacağın salih ameller işlemeye sevk et ve rahmetinle salih kulların arasına kat. Allah Teâlâ'nın davetine icabet ederek, kendisine hâdî ve veli olarak rabbinin cömertliğine güvendi. Onun sevabını umdu, Naîm cennetinde onun rızası için, işiten ve bilen (Allah)e tevekkül eden, onun merhametinin eksikliğini duyan, yaratılmışların en zayıfı, her şeyden müstağni (Allah)ye muhtaç **Kara Arslan oğlu Gazi oğlu Sâlih oğlu Davud oğlu İsa el-Artukî** bunu vakfetti ve onu sonsuza kadar vakıf kıldı."

Bu kitabenin altında bulunan damla şekilli madalyonun alt kısmında ise, geçme motifli şeridin sağında dikey halde başlayıp şerit boyunca geçmeli motiflerin arasındaki altıgenlerin içinde devam eden ve şeridin solunda dikey halde son bulan oldukça küçük karakterle yazılmış **Esmâü'l-Hüsna** ve tarih yazılı bir kitabe daha mevcuttur (R. 131).

Tercümesi:

- "Esmâü'l Hüsna, Allah, er-Rahman, er-Rahîm, el-Melik, el-Kuddûs, es-Selâm, el-Mü'min, el-Müheymin, el-'Azîz, el-Cebbâr, el-Mütekebbir,.....(Allah'ın isimleri)....., el-Bedî', el-Bâkî, el-Vâris, es-Sabûr. (Bu) **8 Rebiülevvel 787 (19 Nisan 1385)** senesinde yazıldı."

Tarihi: 2 Muharrem 787 (13 Şubat 1385).

Değerlendirme: Artuklulara ait son kitabeler **Sultan Melik Zâhir İsa**'ya aittir. Günümüze ulaşan bu kitabelerin tamamı, kendisinin yaptırdığı ve vakfettiği Sultan İsa (Zinciriyiye) Medresesi'nde bulunmaktadır. Medresede bulunan kitabelerden çeşmede bulunanın dışında (K. 39) Sultan İsa'nın hiçbir sıfat veya unvan kullanmadığı görülmekle birlikte, bu kitabelerden yalnızca birinde ismi zikredilmektedir. Diğer kitabelerde ise ayetler yazılıdır. Kâtip Ferdi'nin "Dil ile tanımlamak, güzelliğini ve ihtişamını kalem ile yazmak mümkün değildir" şeklinde tanımladığı medresenin portalindeki ana kitabeye göre, yapı **2 Muharrem 787 (13 Şubat 1385)** tarihinde inşa edilmiş ve Sultan Melik Zâhir İsa tarafından vakfedilmiştir. Osmanlı tahrir defterlerinde de kaydı tutulan bu medrese, Artuklulardan Osmanlı'ya intikal eden önemli vakıflardandır.

Sultan İsa'nın türbesi de kendi yaptırdığı bu medresede bulunmaktadır. Diyarbakır Ulu Camisi'nin doğu girişinin güneyinde, cami çatısının doğuya bakan duvar ile oluşturduğu üçgenin altında, pencerenin üstünde yer alan bir diğer kitabe ise şu şekildedir:

Metnin Tercümesi:

- "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Rableri onlara, katından bir nimet, bir hoşnutluk ve kendilerine içinde tükenmez nimetler bulunan cennetler müjdelemektedir. Hicri 787 (1385) senesi aylarında. En fazi-letli selam ve salat onun sahibi üzerine olsun. Tarihi: H. 787 (1385)."

Sultan İsa Medresesi ana girişinin batısında kalan çeşmenin iç yüzünde yer alan bir başka kitabe ise yapının inşa emrini veren kişiyi belirtmektedir:

Metnin Tercümesi:

- "Bunun inşasını efendimiz, es-Sâlih (Melik Salih) (oğlu) el-Muzaffer (Melik Davud) oğlu es-Sultanü'l-Âdil (Melik İsa)..... emretti."

Evkafı arasında XVI. yüzyılda, şehirde 19 dükkân, Diyarbakır'daki 2 değirmen, Mardin'de bir bağ ve Tuffahiyye köyünün rub'u hububat hissesi zikredilmektedir. Evkaf geliri 1526'da 14.150, 1540'da 12.780, 1564'de 12.641 akça idi.

1385'te yaptırılan Zinciriye Medresesi (Sultan İsa Medresesi), dilimli kubbeleri ve anıtsal giriş kapısı ile Mardin'deki yapıların en görkemlilerinden biridir. Bir kale görünümü sergileyen yapı, Osmanlı Devleti'nin son zamanında hapisane olarak kullanılırken, Cumhuriyet döneminde öğrenci yurdu görevi ifa etmiş, günümüzde ise restore edilerek sosyal ve kültürel etkinliklerin düzenlendiği bir merkez görevi görmektedir.

Sultan İsa, 1406 yılında Diyarbakır Emiri ve aynı zamanda kız kardeşi Ümmülhayı'nın kayınbabası olan Akkoyunlu Kara Osman Bey ile muharebede, **M.S. 1406 yılında yakalanıp veziri Hacı Feyyaz ile birlikte şehit edilmiştir.** Cenazesi Mardin'e getirilerek Zinciriye Medresesi'ne defnedilmiştir. Yerine amcasının oğlu Şehabeddin Ahmet geçmiştir.

Sultan İsa Dönemine Ait Medrese: Marufiye Medresesi

Sultan İsa döneminde Mardin'e kazandırılan ve halk arasında **Marufiye Medresesi** olarak bilinen medrese, Şar Mahallesi'nin kuzeyinde bulunmaktadır. Mardin'i daha yakından tanımak isteyenler için gezi listesine dahil edilmesi gereken önemli bir noktadır. Kitabesi günümüze ulaşamayan medrese, "Beyt il Artuki" veya "Hacı Maruf Medresesi" olarak da bilinmektedir. Mimari özelliklerine bakıldığında, medresenin **XIII. yüzyılın başlarında** yapıldığı tahmin edilmektedir. Günümüzde oldukça harap bir halde olsa da, dış mimarisi gibi iç mekânı da oldukça zengin bir görünüme sahiptir.

Çocukluğumda oynadığım bu medreseye ait eyvan ve eve su taşıdığım çeşme. Mayıs 2018 tarihinde ziyaretimden anı.

Mayıs 2018 ziyaretimde Sultan İsa ya dua ve teşekkürlerimi sundum.

Haliliye Medresenin Günümüzdeki Hali

Mardin Şar Mahallesi'nin kuzeyinde Artuklu İlkokulunun üst kısmında bulunan bu medrese Beyt il Artuki veya Hacı Maruf Medresesi ismi ile tanınmaktadır.

Medrese günümüzde özel mülkiyete geçirilmiş olup yıllarca mesken olarak kullanılmıştır.

Mirasçıların her vefat sonucu artması yüzünden medreseye gerekli tadilat ve yenileme çalışmaları yapılamamaktadır.

Medrese günümüze harap bir durumda gelmiş, kalıntıları oldukça geniş bir alana yayıldığından yapının büyük ölçüde planı olduğu anlaşılmaktadır. Cephe kalıntıları oldukça zengin olup, aynı zenginlik medresenin içerisine de yansımıştır.

Medresenin kuzey bölümü selsebilli bir eyvana sahip, doğu ve batısı eyvanlarla genişleyen kubbeli bir mekânı yansıtmaktadır. Buradaki selsebil taş ve mermer mozaiklerle bezenmiştir. Selsebilden çıkan sular mozaik kanallarla kubbeli bölüme, oradan da avluya ulaşmaktadır. Selsebilli mekânın solundaki kalıntıların çapraz tonozla örtülü olduğu düşünülmektedir.

Medresenin doğu eyvanı oldukça geniş bir plan göstermektedir. Bunun kuzeyinde, avludan içerisine girilen, altı çapraz üstü beşik tonozla örtülü bir başka mekân daha dikkati çekmektedir. Bunun güneyindeki beşik tonozlu oda ile mescidin değişik dönemlerde eklendiği anlaşılmaktadır.

Marufiye Medresesi'nin planı Mardin'deki Sultan İsa ve Sultan Kasım Medreselerinde de aynen tekrarlanmıştır. Büyük olasılıkla bu medrese, cami ve türbe ile bütünleşerek iki katlı açık medreselerin öncülerinden bir örnek olduğu anlaşılmıştır.

Bir diğer Artuklu medrese örneği olan Mardin Marufiye Medresesi'nde ise farklı bir deneme söz konusudur. Burada büyük bir açık avlu etrafında farklı sektörleri oluşturan yapılar bulunmaktadır.

Yapının avlusunun kuzeyinde, ortadaki kubbeli bölüme açılan 3 kollu eyvan şemasının denendiği bir bölüm bulunmaktadır. Türk mimarlığında ilk kez görülen bu uygulamada 3 yöndeki beşik tonozlu eyvanlar ortadaki kubbeyle örtülü merkezi sofaya açılmaktadır. 3 eyvanlı bu uygulama kuzey Suriye bölgesindeki Tarma tipi evleri hatırlatmaktadır.

Medresenin kültür mirasımıza kazandırılması için yetkili mercilerin bu esere sahip çıkması, gözümüz önünde yıkılıp harap olmaması için gereken hassasiyeti göstermelerini bekliyoruz.

Döneme Ait Emir Hamamı

Sultan İsa'nın Veziri olan Hacı Feyyaz tarafından Mardin'e kazandırılan ve günümüzde de ayakta durup yapılış amacına uygun olarak hizmet vermektedir.

Emir Hamamının şifalı suyu, Mardin Kalesi'nin bulunduğu yerden doğal yolla çıkıp, 13. yüzyılda yapılan ve halen kullanılan su yolu ile hamama ulaşır.

Hamam, muhteşem bir eski taş işçiliği örneğidir. Kitabesi kayıp olsa da yapı, yaklaşık olarak 13. yüzyıla tarihlenir. Hamamın suyu, suyu yumuşattığı için badem kabukları ile ısıtılır. Emir Hamamı'na, çarşının ortasındaki dar bir giriş kapısından girilir.

Emir Hamamı

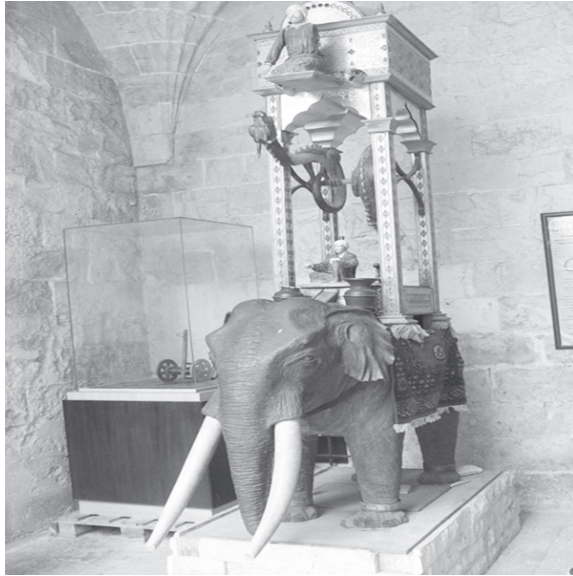
Döneme Ait Kasımiye Medresesi

Kasımiye Medresesi, Mardin'de Artuklular döneminde yapımına başlanan medresenin inşası Timur dönemindeki Moğol saldırıları nedeniyle yarım kalmış, 15. yüzyılın sonlarında Akkoyunlu sultanı Kasım İbn Cihangir döneminde tamamlanmıştır. Medrese, eğitim verdiği dönemde bölgenin en önemli eğitim merkezi durumundaydı.

Bina Artuklu dönemi mimarisiyle inşa edilmiştir. İki katlı olan medrese, tek bir avlu etrafında yapılmıştır. Yapının güney cephesi ovaya bakar. Binanın giriş kapısı bu cephede bulunur. Kapı çeşitli işlemelerle süslüdür; ama bunların bir kısmı tahrip olmuştur. Binanın batısında ise Şafiiler tarafından kullanılan bir mescit mevcuttur. Dikdörtgen biçimli bu mescit, kubbeli bir yapıdır. Sünnilerin kullandığı mescit binanın doğusunda bulunur. Bu mescit Şafiilerin kullandığından biraz daha küçüktür. Yapının kuzeyindeyse çeşme yer alır. Binada toplam yirmi üç medrese odası bulunur. Bunların on biri alt katta, on ikisi üst kattadır.

Medresenin avlusundaki havuzda akan suyun akışı ile doğumdan ölüme kadar insan hayatı ve sonrası simgelenmiştir: Çeşmeden çıkan su doğumu, döküldüğü yer gençliği, ince uzun oluk olgunluğu ve suların bir havuzda toplanması ölümü temsil eder. Daha sonra bu su kanallarla toprağa aktarılır ve bu da topraktan tekrar can bulur.

Gün doğduktan sonra güneş batana kadar cephe önemli olmaksızın tüm derslikler güneş ışığından faydalanabilir. Dersliklerin kapı yüksekliği bir metreden biraz fazladır. Bu yüksekliğin özellikle tercih edildiği ve öğrencinin hocasının yanına girerken başını eğmesi için yapıldığı belirtilir. Günümüzde El Cezire Sanat Müzesi hizmet vermektedir.

16. yüzyılda Mardin’de en fazla maddi kaynağa sahip medrese olduğu bilinmektedir. I. Dünya Savaşı sırasında kapanmıştır. İki mescide, bir türbe ve bir çeşmeye de ev sahipliği yapmaktadır.

Rivayetlere göre Kasım Paşa burada katledilmiştir. Kasımiye Medresesi eyvanı, rivayete göre, Kasım Paşa’nın kız kardeşi, Kasım Paşa öldüğünde kanlı gömleğini ağıtlar eşliğinde bu eyvanın duvarlarına sürmüş ve hala o duvarlara su döküldüğünde duvardaki kan izleri belli olmaktaymış, duvarlardaki kan izlerinin bunlara ait olduğu söylenir.

Kasımiye Medresesi

Kasımiye Medresesi, Mardin’deki âbideler içerisinde, XVI. yüzyılda evkafı en fazla ve varidatı en zengin olan binadır. Öyle ki, bu zaviyenin evkafı arasında 1526’da yalnız Mardin’de 243 dükkân zikredilmektedir. Bu dükkânlardan 74 tanesi Kaysariyye denilen büyük bedestenin yani kapalı çarşının içerisinde bulunmakta idi. Ayrıca, şehirdeki Kasımiyye hamamı, Kurs-ı ednâ köyünde 4, Amışmış ve Karadere köylerinde birer değirmen, yine Kurs civarında 15, Rişmil’de 1, Mardin şehri etrafında 6 adet bağ, Mardin kazasına bağlı Şamrah, İbrahimiyye, Kelbîn, Kızılkend, Ebu Katara, Mal-depe, Harzem, Salâh, Savur kazasına tâbi Pır Ali depesi, Tezeklü, Yenice, Susan, Kurumşalu (Kurmuşlu), Arânis, Deve-kendi, Matar, Tel-Şihâm, Rummâni, Kıranlı köylerinin rubu hububat hisseleri bu evkafa dahildi. Varidatı topyekûn 141.082 akçayı buluyordu. Bu varidat medrese, zaviye ve mescidin bütün masraflarını karşıladıktan sonra, artan yevmî 51 akça, senevî 18.360 akça

havâss-ı hümâyûna veriliyordu. Bu evkafa 1540 (947) senesinde Diyarbekir’de bulunan Kasım Padişah evkafına ait 13 dükkân da ilâve edilmiştir, yıllık gelir 199.631 akçaya yükselmiştir.

21-1406-1409 Artuklu Salih Şehabeddin Ahmed (Melik es-Salih Küçük) Döneminde Mardin

Sultan İsa, 1406 yılında Diyarbakır Emiri ve kız kardeşi Ümmülhayı’nın kayınbabası olan **Akkoyunlu Kara Osman Bey** ile girdiği muharebede, veziri Hacı Feyyaz ile birlikte yakalanarak **şehit edildi**. Sultan İsa’dan sonra Mardin surları içerisine kapanan Artukluların hükümdarı, yeğeni **Melik es-Salih Küçük Ahmed** oldu. Lakabı ve unvanı **Salih Şihabeddin**, ismi ise Ahmet’tir. “Cmiu’d-Düvel” adlı eserde Melik İsa’nın yeğeni olarak gösterilmektedir.

1407 yılında Timur orduları tarafından tahrip olan yerleri onarmaya çalıştığı bu dönemde, yine bir Türkmen aşireti olan Karakoyunlu Kara Melik Salih, Akkoyunlu Beyi Kara-Yülük Osman’ın Mardin üzerine yürüdüğünü ve süratle yetişilmezse kalenin onun eline geçeceğini bildirdi. Bu haberi alan Karakoyunlu **Kara Yusuf**, bazı Kürt beylerini de yanına alarak Amid dolaylarından geldi ve burada kalabalık bir kuvvetle önüne çıkan Akkoyunlu Kara-Yülük’ü bozguna uğratıp kaçmaya mecbur etti.

Bundan sonra Mardin’e gelen Kara Yusuf Bey, Melik Salih’e kendi kızlarından birini nikâhlayarak ona Musul’u verdi ve beylerinden Ali’yi Mardin’e Vali tayin etti.

Melik Salih, kendisine verilen bunca malı, atı ve davarı alıp, Emir Yusuf’un kızıyla da evlenerek Musul’a vardı. Ancak **M. 1409 yılında kayınpederi tarafından zehirlenerek öldürüldü**.

Melik Salih’in vefatından sonra diğer hanımlarından olan üç oğlu kaldı: büyük oğlu **Melik Musa**, ortancası **Melik Muhammed** ve küçükleri **Melik Abdulhay**. Bunlar Sincar’da oturuyorlardı. H. 824 (M. 1421) senesinde Melik Musa ölünce iki oğlu kaldı: Melik Mahmud ve Melik Mansur. Adı geçen Melik Mahmud, kendisiyle beraber olanlarla göçebe hayatı yaşıyordu ve kendisine ait ve başkalarıyla birlikte üç bin eve emir oldu.

Melik Mahmud ve beraberindeki Döğer boyundan üç bin veya bazı kaynaklara göre dört bin çadırılık bir grupla Sincar (bugün Irak Devleti sınırları içinde) ve bir kısmı Mardin Ovası’nda hayatını sürdürdü. Büyük ihtimalle bu grup,

Arap kabileleri ile günümüze kadar Araplaşarak hayatını sürdürmektedir. “KEBBRE” adıyla bilinen göçebe Türkmen aşiretinin Artuklu Türkmenlerinin atlıları olduğu tahmin edilmektedir.

Artuklular döneminde Anadolu’da Türkler tarafından kurulan Mardin egemenliğinin son bulduğu 1409 yılında şehrin o günkü halini gösteren bir çizim mevcuttur. 14. yüzyılda yaşayan Aziz İbn Erdeşir-i Esterbadi, “Bezm u Rezm” adlı eserinde **“Kartallar Mardin Kalesi’nin burçları üzerinde uçmayı göze alamaz”** demiştir.

Artuklurdan Arda Kalan Hoş Seda

Artuklu Beyliği: Bir Hoşgörü ve Refah Dönemi

Artuklular, Bizans, Arap ve Hristiyanlık’ın farklı mezheplerinin bir arada yaşadığı stratejik topraklarda hüküm süren bir Türkmen hanedanıdır. Dindar Sünni yöneticilere sahip olsalar da, halka dinî baskı uygulamamış, farklı inanç ve kültürlerin barış içinde bir arada yaşamasına izin vermişlerdir. Bu hoşgörümlü yönetim anlayışı, Artuklu coğrafyasını Hristiyan, Yahudi ve Müslümanların uyum içinde yaşadığı bir medeniyetler beşiği haline getirmiştir.

Ekonomik Canlılık ve Ticaret

Artuklu toprakları, dönemin en önemli ticaret yolları olan İpek Yolu ve kervan yolları üzerinde bulunuyordu. Bu stratejik konum sayesinde Mardin, Kızıltepe (Düneysir), Silvan (Meyyâfârikîn) ve Hasankeyf gibi şehirler önemli ticaret merkezleri haline geldi. Suriye, İran, Anadolu ve Irak’tan gelen tüccarların uğrak yeri olan bu bölgeler, canlı bir ekonomik hayata sahipti. Artuklu hükümdarları, halka ağır vergiler yüklememesi ve ticareti teşvik etmesi sayesinde bölgenin refah seviyesi artmıştır. Özellikle tarım, tekstil ve madencilik alanlarında büyük gelişme kaydedilmiştir. Marco Polo ve İbn Battuta gibi ünlü seyyahlar, Mardin’de üretilen pamuk ve ipekli kumaşların kalitesinden ve çarşıların canlılığından övgüyle bahsetmiştir.

Sanat, Bilim ve Mimari

Artuklu Beyliği, bilim ve sanata büyük önem vermiştir. Hükümdarları ve vezirleri arasında şairler ve bilim insanları bulunuyordu. Ülkelerini medrese ve hastanelerle donatarak eğitime ve bilime destek olmuşlardır. Bakır ve bronz işlemeciliği gibi el sanatları da bu dönemde zirveye ulaşmıştır. Özellikle

Diyarbakır ve Cizre'deki atölyelerde üretilen metal eşyalar, sanatsal değerleriyle dikkat çekmiştir. Cizre Ulu Camii'nin kapı tokmağı gibi eserler, Artuklu metal işçiliğinin şaheserleri arasındadır.

Siyaset ve Yönetim

Artuklular, dönemin güçlü devletleri olan Eyyubiler, Anadolu Selçukluları ve Moğollar arasında sıkışmış olsalar da, diplomasi ve barışçı siyasetleriyle varlıklarını üç yüzyıla yakın sürdürmeyi başarmışlardır. Sikkeleri üzerinde tâbi oldukları hükümdarların isimlerini kullanmaları, bu siyasetin bir kanıtıdır. Eski Türk veraset sistemini sistemli bir şekilde uygulayarak, taht kavgalarını en aza indirmişler ve bu sayede uzun ömürlü bir hanedan olmuşlardır.

Sonuç olarak Artuklu Beyliği, Mardin'i adaletle yönetilen, ekonomik ve kültürel açıdan gelişmiş bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Günümüzde hala ayakta duran cami, medrese, köprü ve kaleler, Artukluların bu topraklarda bıraktığı kalıcı mirasın en önemli kanıtlarıdır.²⁵

²⁵ Artukluların siyasi, kültürel ve ekonomik yapısı hakkında daha detaylı bilgilere, Dr. Mehmet Talat Şimdi'nin kaleme aldığı "Vakıf Şehir Artuklu Mardin" adlı kitabından ulaşabilirsiniz.